

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Warszawa, dnia 17 lipca 2015 r.

Poz. 6274

UCHWAŁA NR VIII/55/2015 RADY MIEJSKIEJ W MAKOWIE MAZOWIECKIM

z dnia 30 czerwca 2015 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Maków Mazowiecki na lata 2015 – 2018”

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tj. Dz. U. z 2013 r., poz. 594 ze zm.) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r., poz. 1446) uchwała się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Maków Mazowiecki na lata 2015 – 2018”, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta Maków Mazowiecki.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni po ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Przewodniczący Rady Miejskiej:
Jerzy Dąbrowski

Załącznik do Uchwały Nr VIII/55/2015
Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim
z dnia 30 czerwca 2015 r.

**GMINNY PROGRAM OPIEKI
NAD ZABYTKAMI
MIASTA MAKÓW MAZOWIECKI
NA LATA 2015- 2018**

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	3
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce.....	4
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	12
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	16
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	21
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami na lata 2015- 2018 z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta	21
5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta	29
5.2.1. Charakterystyka miasta	29
5.2.2. Zarys historii obszaru miasta.....	30
5.3. Układ urbanistyczny miasta	36
5.4. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	37
5.4.1. Formy ochrony w miejscowym planie zagospodarowanie przestrzennego	37
5.4.2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków.....	38
5.4.3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	38
5.5. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	39
5.6. Zabytki archeologiczne oraz zabytkowe obszary	43
5.7. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.....	43
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	49
7. Założenia programowe.....	51
7.1. Priorytety programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki	52
7.2. Kierunki działań i zadania programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki.....	52
8. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami	55
9. Zasady oceny realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki.....	56
10. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami.....	57
10.1. Dotacje.....	57
10.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	60
10.3. Środki europejskie.....	62
11. Bibliografia.....	64
12. Spis tabel i zdjęć.....	65

1. Wstęp

Przedmiotem gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego miasta Maków Mazowiecki. Celem tego opracowania jest określenie głównych zadań i kierunków działań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz. U. z 2014 poz. 1446, z późn. zm.) oraz z wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Gminny program opieki nad zabytkami sporządzany jest przez Burmistrza, a następnie po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Miejską. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast co 2 lata Burmistrz przedstawia Radzie Miejskiej sprawozdanie z wykonania programu.

Gminny program opieki nad zabytkami nie jest aktem prawa miejscowego, natomiast stanowi dokument uzupełniający dotychczas przyjęte akty prawa miejscowego, uwzględniając zadania z zakresu opieki nad zabytkami. Określa sposób ich realizacji, poprzez stosowne działania organizacyjne i finansowe oraz upowszechniające wiedzę o zabytkach.

Gminny program opieki nad zabytkami ma również pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe miasta. Wskazane w programie działania ukierunkowane są na poprawę stanu zabytków, ich rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Gminny program opieki nad zabytkami, między innymi poprzez działania edukacyjne, ma też budzić w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, roli i znaczenia lokalnych wartości i wspólnych korzeni. Wspólna dbałość o zachowanie wartości kulturowych wzmacnia poczucie tożsamości, wspiera identyfikację jednostki z tzw. małą ojczyzną.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz. U. z 2014 poz. 1446, z późn. zm.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy, wyznacza cele opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami i są one następujące:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;

3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

- **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.- Dz. U. nr 78 poz. 483, z późn. zm.) w przepisach:
 - **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.
 - **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju oraz (...) udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.
 - **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.
- **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** ((j.t. Dz. U. z 2014 poz. 1446, z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:
 - **Art. 3:** definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie, takie jak: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek, jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są

z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

- **Art. 4:** objaśnia, że ochrona zabytków polega na podejmowaniu, w szczególności przez organy administracji publicznej, działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

- **Art. 5:** określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „Opieka nad zabytkami sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza i polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz o jego znaczeniu dla historii kultury”.

- **Art. 6:** klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

a) krajobrazami kulturowymi,

b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,

c) dziełami architektury i budownictwa,

d) dziełami budownictwa obronnego,

e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,

f) cmentarzami,

g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,

b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi,
 - f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

- **Art 7:** reguluje następujące formy ochrony zabytków:

1. Wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków.
2. Uznanie za pomnik historii, zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego.
3. Utworzenie parku kulturowego, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Park kulturowy może utworzyć, na podstawie uchwały, rada miejska po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
4. Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, dotyczące w szczególności: zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Rejestr zabytków- dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat. Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy lub z urzędu, na podstawie decyzji ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na podstawie decyzji Wojewódzki Konserwator Zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłoszona jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat. Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków- na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki Konserwator Zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu- w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.

Pomnik historii- Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może złożyć wniosek, po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Cofnięcie uznania zabytku nieruchomego za pomnik historii następuje w trybie przewidzianym dla jego uznania. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.

Park kulturowy- jest formą ochrony zabytków. Tworzony jest w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Park może być powoływany przez radę miejską, po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

- **Art. 16 ust. 1:** wskazuje radę gminy, jako organ tworzący park kulturowy, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla

miejskowej tradycji budowlanej i osadniczej. Jest on tworzony na podstawie uchwały, po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia. W uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków gmina sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada miejska może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

- **Art. 17:** określa zakazy i ograniczenia dotyczące terenu parku krajobrazowego, związane z: prowadzeniem robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej, zmianami sposobu korzystania z zabytków nieruchomości, umieszczaniem tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1, składowaniem lub magazynowaniem odpadów.

- **Art. 18:** „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

- **Art. 19:** „1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę: zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, parków kulturowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

- **Art. 20:** mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego wojewódzkich i miejscowych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

- **Art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

- **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Burmistrz (prezydent, wójt) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków”.

- **Art. 89:** wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Wojewódzki Konserwator Zabytków”.

- **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2013 r. poz. 594, z późn. zm.), gdzie w art. 7 ust 1 pkt. 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach, w tym:

- **Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (t. j. Dz. U. z 2015 r., poz. 1999 późn. zm.). Ustawa, określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa, mówi także, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.
- **Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r.- Prawo budowlane** (t. j. Dz. U. z 2013 r. poz. 1409). Ustawa- Prawo budowlane, normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, a w szczególności, m.in. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami- w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.
- **Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r.- Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2013 r. poz. 1232), która mówi m.in. o tym, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych.
- **Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (t. j. Dz. U. z 2013 r. poz. 627), której przepisy określają m. in. kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew, na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.
- **Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (t. j. Dz. U. z 2015 r., poz. 782). W rozumieniu ustawy, celem publicznym jest między innymi: opieka nad nieruchomościami, stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa m.in. postępowanie wobec nieruchomości objętych prawną ochroną konserwatorską.
- **Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (t. j. Dz. U. z 2012 r. poz. 406). Ustawa precyzuje, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1 ust. 1). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami (art. 1 ust. 2). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4). Art. 2 ustawy wymienia formy organizacyjne działalności kulturalnej, wśród których znajdują się obok teatrów, oper, operetek, filharmonii, orkiestr, kin, muzeów, bibliotek, domów kultury, ognisk artystycznych, galerii sztuki- ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach

kultury. Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9 ust. 1, 2). Instytucje kultury, a zwłaszcza muzea, jednostki organizacyjne mające na celu opiekę nad zabytkami, ośrodki badań i dokumentacji, biura wystaw artystycznych, galerie i centra sztuki, Filmoteka Narodowa, biblioteki, domy i ośrodki kultury, świetlice i kluby, ogniska artystyczne, domy pracy twórczej prowadzą w szczególności działalność w zakresie upowszechniania kultury. Do podstawowych zadań tych instytucji należy m.in. sprawowanie opieki nad zabytkami (art. 32 ust. 1, 2).

- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie** (t. j. Dz. U. z 2014 r., 1118, z późn. zm.). W ramach ustawy, gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (między innymi stowarzyszenia).

Zasady ochrony zabytków, znajdujących się w muzeach i bibliotekach, zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (t. j. Dz. U. z 2012 r. poz. 987). Określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Według przepisów ustawy „Muzeum jest jednostką organizacyjną nie nastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie kontaktu ze zbiorami” (art. 1).
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (t. j. Dz. U. 2012 poz. 642, ze zm.). Mówi, iż biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe, służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

- **Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach** (t. j. Dz. U. z 2011 r. nr 123 poz. 698, z późn. zm.).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

Dokumenty, do których odwołuje się Gminny program opieki nad zabytkami połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym. Są to różnego rodzaju strategie, studia i programy.

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki zbieżny jest ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w następujących dokumentach:

- **Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami**

Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami, opracowane przez zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury pod przewodnictwem prof. dr hab. Bogumiły Rouby, są niezwykle ważnym dokumentem, związanym z ochroną zabytków w Polsce. W dokumencie zapisano między innymi: „Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki kulturalnej Państwa, są one bowiem nie tylko śladem przeszłości, ale także cennym składnikiem kultury współczesnej, przyczyniającym się do kształtowania przyjaznego człowiekowi środowiska jego życia. (...) Ich zachowanie, ochrona i konserwacja jest działaniem ważnym w interesie publicznym ze względu na znaczenie zabytków w procesie edukacji, humanizacji społeczeństwa, jego kulturowej identyfikacji (...)”.

W opracowaniu zostały zawarte cele i zadania dla Programu Krajowego. Stwierdzono, że „celem Programu jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce”.

Za istotne, uznano przypomnienie podstawowych zasad konserwatorskich porządkujących sferę ochrony zabytków, które dotyczą konserwatorów, pracowników samorządowych, restauratorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, pracowników budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych.

Podstawowe zasady konserwatorskie:

- Zasady *primum non nocere* (z łac.- po pierwsze nie szkodzić);
- Zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych);
- Zasady minimalnej niezbędnej ingerencji;
- Zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco;
- Zasady czytelności i odróżnialności ingerencji;
- Zasady odwracalności metod i materiałów;
- Zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

W dokumencie do opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wyznaczone zostały następujące założenia w zakresie:

- Uwarunkowań dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami: określenie stanu zabytków: nieruchomych, ruchomych i archeologicznych oraz stanu zabytków techniki, pomników historii i obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO. Dodatkowo ocena stanu służb związanych z ochroną i opieką nad zabytkami i stan uregulowań finansowych, organizacyjnych i prawnych.
 - Działań o charakterze systemowym: powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa; przygotowanie strategii i głównych założeń ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce i wprowadzenie jej do polityk sektorowych.
 - Systemu finansowania: stworzenie sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej.
 - Dokumentowania, monitorowania i standaryzacji metod działania: co oznacza ujednolicenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych.
 - Kształcenia i edukacji: kształcenie profilaktyczne, podyplomowe i system uznawalności wykształcenia, edukacja społeczeństwa, edukacja właścicieli i użytkowników.
 - Współpracy międzynarodowej: współpraca z instytucjami i organizacjami, współpraca w obszarze Europy Środkowej.
- **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004- 2013**

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004- 2013, przyjęta przez Radę Ministrów 21 września 2004 r., rozwinięta w 2005 r., poprzez przygotowane przez Ministerstwo Kultury uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004- 2020, jest podstawowym dokumentem rządowym, w którym w oparciu o rzetelną analizę podjęto próbę określenia zasad polityki kulturalnej państwa w warunkach rynkowych. Stanowi ona podstawę do dalszych systemowych rozwiązań w dziedzinie kultury. Misją tej strategii jest „równoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”.

Uznając kulturę za jeden z podstawowych czynników rozwoju regionów zapisano w strategii następujące priorytety:

 - wzrost efektywności zarządzania kulturą;
 - wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury;
 - wzrost uczestnictwa i wyrównanie szans w dostępie do szkolnictwa artystycznego, dóbr i usług kultury;
 - poprawa warunków działalności artystycznej;
 - efektywna promocja twórczości;
 - zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków;

- zmniejszenie luki cywilizacyjnej przez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury.

- **Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004- 2020**

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004- 2020 wprowadza programy operacyjne służące realizacji strategii. Jednym z nich jest Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”.

W programie wyróżnione zostały dwa komplementarne priorytety:

- rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych. Podstawowym celem priorytetu jest poprawa stanu zachowania zabytków, kompleksowa ich rewaloryzacja, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę.

- zadania związane z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupami starodruków i archiwaliów, konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

- **Strategia Rozwoju Kraju 2020- Aktywne społeczeństwo, Konkurencyjna gospodarka, Sprawne państwo**

Strategia Rozwoju Kraju 2020 została uchwalona przez Radę Ministrów dnia 25 września 2012 r. Jest to główna strategia rozwojowa w średnim horyzoncie czasowym, wskazuje strategiczne zadania państwa, których podjęcie w perspektywie najbliższych lat jest niezbędne, by wzmocnić procesy rozwojowe.

Strategia wyznacza trzy obszary strategiczne, w których będą się koncentrować główne zadania:

1. Sprawne i efektywne państwo;
2. Konkurencyjna gospodarka;
3. Spójność społeczna i terytorialna.

W Strategii pojawiają się zapisy mówiące o wprowadzeniu obowiązku sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów funkcjonalnych obejmujących obszary miejskie, a w szczególności metropolitalne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną między innymi dziedzictwa kulturowego (Cel I.1. Przejście od administrowania do zarządzania rozwojem, Priorytet I.1.5. Zapewnienie ładu przestrzennego).

Drugim ważnym, podkreślonym przez strategię, obszarem jest digitalizacja zasobów dziedzictwa narodowego oraz zapewnienie właściwego ich przechowywania (Cel II.5. Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych, Priorytet II.5.3. Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych; Cel III.2. Zapewnienie

dostępu i określonych standardów usług publicznych, Priorytet III.2.1. Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych).

Ponadto wspierany będzie rozwój infrastruktury społecznej- w tym infrastruktury kulturalnej- oraz działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, co stanowi ważny czynnik rozwoju i podnoszenia atrakcyjności gminy (Cel III.3. Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju oraz integracja przestrzenna dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych, Priorytet III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich).

- **Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014- 2017**

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014- 2017 przyjęty został w dniu 24 czerwca 2014 r. przez Radę Ministrów. Dokument ma usprawnić nadzór nad służbami konserwatorskimi oraz określić źródła finansowania inwestycji i procedur administracyjnych związanych z wydawaniem decyzji oraz przyznawaniem funduszy na prace podejmowane w obiektach zabytkowych.

Uchwalony program jest pierwszym dokumentem porządkującym działania organów sprawujących opiekę nad zabytkami. Z programu będą pochodzić fundusze między innymi na szkolenia dla urzędników i ujednoczenie kwestii formalnych. Wśród zadań uwzględnionych w przyjętym dokumencie znalazło się porządkowanie rejestru zabytków oraz przygotowanie zasad oceny stanu zachowania zabytków nieruchomych. Program ma także na celu zwiększenie uspołecznienia ochrony zabytków i opieki nad zabytkami poprzez promowanie takich narzędzi jak konkursy, konsultacje z mieszkańcami i współpraca z mediami. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zamierza przeznaczyć na jego realizację 26,5 mln zł.

Dokument doprecyzowuje ponadto kompetencje samorządów w zakresie realizowania projektów konserwatorskich i rewitalizacyjnych. Zgodnie z nowymi ustaleniami Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Generalnego Konserwatora Zabytków, w ciągu najbliższych 3 lat zaangażowanie samorządów w opiekę nad zabytkami powinno znacznie wzrosnąć.

- **Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030 (KPZK 2030)**

Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030, przyjęta została uchwałą nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie. Koncepcja ta kładzie szczególny nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli,

funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Koncepcja formułuje także zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa, w tym powodziowego. W znacznie większym stopniu niż dotychczas uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu,
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym,
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich;
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów przemysłowych, pokolejowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Dokumenty opracowane na poziomie województwa:

- **Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2012- 2015**

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2012- 2015, przyjęty został uchwałą nr 42/12 Sejmiku Województwa Mazowieckiego dnia 12 marca 2012 r. Celem strategicznym programu jest utrwalanie dziedzictwa kulturowego regionu w celu budowania tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej Mazowsza w kraju i za granicą w połączeniu z aktywizacją obywatelską i zawodową społeczności lokalnych, kreowanie turystycznych pasm przyrodniczo- kulturowych.

Na cel ten składają się cele operacyjne obejmujące szereg działań bezpośrednio dotyczących opieki nad zabytkami:

- **Cel I.** Ochrona i zachowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa regionu.
Działanie 1. Ochrona i zachowanie wartości dziedzictwa materialnego.
 - rewaloryzacja i rewitalizacja zdegradowanych obiektów i obszarów historycznych;
 - zapobieganie niszczeniu cennych obiektów, w tym zabezpieczenia przed pożarem, zalaniem, kradzieżą itp.;
 - ochrona i zachowanie obiektów zagrożonych (szczególnych): architektury drewnianej, dworskiej, przemysłowej, obiektów budownictwa obronnego;

- wypracowanie wspólnie z samorządami lokalnymi programów ochrony zabudowy drewnianej (wiejskiej, małomiasteczkowej i uzdrowskiej);
- tworzenie płaszczyzny współpracy różnych podmiotów na rzecz usuwania zagrożeń systemowych i konfliktów w sferze opieki nad zabytkami;
- stworzenie we współpracy z Mazowieckim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków bazy dotyczącej zagrożonych zabytków.

Działanie 2. Ochrona zabytków ruchomych.

Działanie 3. Ochrona zabytków archeologicznych.

- identyfikacja zabytków archeologicznych;
- wykonywanie zaleceń konserwatorskich podczas procesów inwestycyjnych;
- ochrona i zachowanie zagrożonych (szczególnych) zabytków archeologicznych, cmentarzysk oraz posiadających własną formę krajobrazową.

Działanie 4. Ochrona, dokumentacja i popularyzacja zasobów o szczególnej wartości decydujących o specyfice regionu (najcenniejszych i charakterystycznych):

- wspieranie i inicjowanie prac badawczych i dokumentacyjnych najcenniejszych obiektów zabytkowych regionu;
- promocja najcenniejszych i charakterystycznych dla regionu obiektów i obszarów zabytkowych;
- propagowanie i wspieranie działań służących szybkiej aktualizacji i uzupełnienia wojewódzkiej i gminnych ewidencji zabytków.

Działanie 5. Ochrona i kreowanie krajobrazów kulturowych zachowujących tożsamość kulturową i walory krajobrazowe, w tym komponowanych ciągów zieleni.

Działanie 6. Kształtowanie i ochrona przestrzeni historycznych miast i wsi:

- kształtowanie przestrzeni publicznych w nawiązaniu do tradycji miejsca;
- rewaloryzacja zabytkowej zabudowy na obszarach historycznych;
- ochrona panoram zabytkowych miast i wsi;
- zachowanie osi widokowych i zapewnienie właściwej ekspozycji zabytków;
- ochrona i rewaloryzacja małej architektury i zespołów zieleni (komunalnej);
- dostosowanie nowej zabudowy do warunków krajobrazowych, lokalnych tradycji budowlanych i gabarytów zabudowy historycznej.

Działanie 7. Rewitalizacja historycznych ośrodków życia kulturalnego.

Działanie 8. Pielęgnowanie tradycji i lokalnego folkloru w powiązaniu z zasobami dziedzictwa materialnego.

Działanie 9. Popularyzacja i zwiększanie dostępności do zasobów dziedzictwa:

- digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego;
- promocja projektów zajmujących się digitalizacją i archiwizowaniem dokumentów i fotografii znajdujących się w rękach prywatnych;
- wspieranie rozwoju nowych form udostępniania zbiorów muzealnych;
- zwiększanie dostępności do zabytków poprzez warunkowanie dotacji do prac w obiektach, zabytkowych od publicznego udostępniania tych obiektów;

- **Cel II.** Kształtowanie tożsamości regionalnej.

Działanie 1. Utrwalanie i kształtowanie świadomości mieszkańców o historii i zasobach dziedzictwa kulturowego, w tym regionalnego i lokalnego oraz budowanie i pielęgnowanie wrażliwości na bogactwo przestrzeni kulturowej:

- tworzenie i rozwój ekspozycji regionalnych w instytucjach kultury;

Działanie 2. Kształtowanie regionalnej dumy w oparciu o zabytki architektury i budownictwa, krajobraz kulturowy, wydarzenia historyczne oraz działalność wybitnych osób:

- organizacja konkursów dotyczących dziedzictwa i tradycji w celu rozwijania zainteresowań historią i dziedzictwem regionu;

- kreowanie wyobrażeń na temat tożsamości historycznej i kulturowej Mazowsza, z uwzględnieniem specyfiki lokalnej;

Działanie 3. Kreowanie ośrodków budowania tożsamości kulturowej regionu (w ramach pasm turystyczno- kulturowych oraz wskazanych w PZPWM).

Działanie 4. Promocja walorów kulturowych regionu.

- **Cel III.** Wzrost społecznej akceptacji dla ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego regionu.

Działanie 1. Stymulowanie działań służących ochronie obiektów zabytkowych i promowanie najlepszych przykładów takich działań.

- premiowanie działań służących odzyskaniu obiektów zabytkowych zagrożonych zniszczeniem;

- organizowanie konkursów dla właścicieli obiektów zabytkowych, promujących właściwą opiekę nad obiektem oraz jego udostępnienie.

Działanie 2. Edukacja społeczeństwa w zakresie praw i obowiązków dotyczących opieki nad zabytkami.

- szkolenia dla radnych, urzędników, właścicieli i użytkowników zabytków, organizacji pozarządowych, w zakresie opieki nad zabytkami, między innymi przez Departament Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego;

- upowszechnianie wiedzy o prawach i obowiązkach właścicieli zabytków, organizacja szkoleń dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych.

Działanie 3. Stymulowanie i intensyfikacja współpracy pomiędzy sektorem publicznym, prywatnym i pozarządowym w działaniach na rzecz edukacji, promocji, podniesienia świadomości o zasobach i potrzebie zachowania dziedzictwa regionu.

- **Cel IV.** Efektywne zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego regionu oraz kreowanie pasm turystyczno- kulturowych.

Działanie 1. Wspieranie podmiotów posiadających w swoich zasobach znaczną liczbę zabytków w działaniach służących efektywnemu zarządzaniu obiektami zabytkowymi.

Działanie 2. Stymulowanie wykorzystania dziedzictwa kulturowego w obszarze przemysłów kultury i czasu wolnego.

Działanie 3. Kształtowanie pasm turystyczno- kulturowych.

Działanie 4. Kreowanie produktów turystyki kulturowej w oparciu o tradycje historyczne.

Działanie 5. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju lokalnego i regionalnego poprzez organizację wydarzeń kulturalno- historycznych w miejscach zabytkowych.

Działanie 6. Adaptacja obiektów zabytkowych dla współczesnych funkcji kulturalnych, turystycznych i edukacyjnych.

Działanie 7. Propagowanie korzyści płynących z wykorzystania dziedzictwa i krajobrazu kulturowego dla rozwoju regionalnego i lokalnego:

- tworzenie finansowych i pozafinansowych mechanizmów współpracy różnych podmiotów działających w sferze ochrony i promocji dziedzictwa regionu;
- włączenie organizacji pozarządowych w działania samorządu województwa służące opiece nad zabytkami.

• **Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020**

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020 uchwalona została w 2001 r. i zaktualizowana w 2006 r., przyjęta uchwałą nr 78/06 Sejmiku Województwa Mazowieckiego dnia 29 maja 2006 r. Głównym zamierzeniem strategii jest promocja oraz zwiększanie atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej regionu w oparciu o walory środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego. Celem działań promocyjnych jest budowanie trwałego i stabilnego wizerunku Mazowsza, jako obszaru o dużym potencjale rozwojowym, którego dynamiczny rozwój oparty jest na wysokich walorach kulturowych, przyrodniczych i krajobrazowych.

Promocja regionu powinna być ekspozycją jego mocnych stron, tj. bogate dziedzictwo kulturowe regionu (zachowana i utrwalona spuścizna materialna i niematerialna) oraz zróżnicowanie kulturowe i obyczajowe poszczególnych podregionów, istnienie cennych terenów dolin rzecznych, kompleksów leśnych oraz obszarów ujętych w Europejskiej Sieci Ekologicznej NATURA 2000. Wymiernym efektem prowadzonej promocji będzie nie tylko rozwój funkcji turystycznych i przyciągnięcie turystów, ale także aktywizacja obszarów wiejskich, dla których jedną z szans rozwoju jest rozwój agroturystyki oraz innych form turystyki.

W tym celu podjęte będą następujące działania:

- wzmocnienie dotychczasowych kierunków działań samorządu, propagujących zasoby dziedzictwa kulturowego oraz rozwój kultury w regionie,
- rewitalizacja zespołów zabytkowych i wykorzystanie ich do rozwoju funkcji turystycznych,
- wsparcie tworzenia lokalnych parków kulturowo- historycznych wokół istniejących zabytków architektury umożliwiających rozwój funkcji turystycznych,
- rozwój sieci szlaków turystycznych w obrębie województwa mazowieckiego, w tym sieci dróg o znaczeniu turystycznym, szlaków i ścieżek rowerowych oraz włączenie ich do sieci w sąsiednich województwach.

Główne zamierzenia strategiczne dotyczące turystyki i kultury:

- wykreowanie pasm turystyczno- kulturowych na rzecz rozwoju usług turystyczno- rekreacyjnych (w tym zwłaszcza w oparciu o unikalne walory najważniejszych ciągów

ekologicznych, takich jak dolina Wisły), przy jednoczesnym upowszechnianiu wiedzy o historii regionu i jego bogactwach;

- rozbudowanie zaplecza turystycznego (między innymi hoteli, pensjonatów, schronisk młodzieżowych);
- promowanie turystyki i sportów wodnych poprzez wyznaczenie i utrzymanie szlaków wodnych, rozwój żeglugi rzecznej oraz zaplecza towarzyszącego np. porty, przystanie, stacje, ośrodki turystyki wodnej;
- rozwijanie zintegrowanego systemu promocji i informacji turystycznej;
- utworzenie we współpracy z samorządami lokalnymi, regionalnej sieci obsługi ruchu turystycznego;
- dostarczanie autoryzowanej oferty turystyczno- wypoczynkowej dla różnych segmentów rynku turystyki i wypoczynku w regionie;
- tworzenie dogodnych warunków do rozwoju kompleksów wypoczynkowych, rekreacyjnych i balneologicznych wraz z zakładami geotermalnymi oraz ich promocja,
- promocja wartości turystycznych regionu przy użyciu reklamy i upowszechniania wiedzy we współpracy z organizatorami turystyki;
- promowanie bogactwa Kampinoskiego Parku Narodowego, parków krajobrazowych, unikalnych tradycji: kurpiowskich, łowickich, podlaskich, kołbielskich oraz innych, czemu służyć będą organizowane wystawy twórczości regionalnej;
- wspieranie inicjatyw mających na celu promocję działalności sprzyjającej integracji Mazowsza, jako regionu o bogatej historii, wartościach przyrodniczych i wyrazistej tożsamości;
- wspieranie działalności Biura Przedstawicielskiego Województwa Mazowieckiego w Brukseli, które umożliwi efektywną promocję Mazowsza w Unii Europejskiej;
- zorganizowanie Regionalnej Organizacji Turystycznej oraz lokalnych organizacji turystycznych;
- powołanie Centrum Folklorystycznego skupiającego najciekawsze i unikalne wytwory kultur regionalnych;
- wydawanie publikacji promocyjnych oraz kreowanie pozytywnego wizerunku regionu w mediach.

- **Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego**

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego, przyjęty został uchwałą nr 65/2004 przez Sejmik Województwa Mazowieckiego dnia 7 czerwca 2004 r. Celem planu w zakresie ochrony i wykorzystania wartości kulturowych jest kształtowanie tożsamości kulturowej Mazowsza. Polityka ta zaadresowana jest do rejonów miast i miejscowości, które charakteryzują się najcenniejszymi układami urbanistycznymi, wartościami krajobrazowymi, tradycją historyczną i zabytkowymi obiektami architektonicznymi. Materialnym i przestrzennym wymiarem tej polityki jest ochrona obszarów o najcenniejszych elementach krajobrazu kulturowego i historycznego takich jak:

1. Krajobrazy kulturowe,
2. Krajobraz kulturowy wsi i małych miast,
3. Zespoły budownictwa drewnianego,
4. Ośrodki tożsamości kulturowej regionu,
5. Układy ruralistyczne i urbanistyczne,
6. Miejsca pamięci narodowej.

W sferze świadectw kultury niematerialnej polityka województwa będzie realizowana poprzez :

- propagowanie wiedzy o regionie i małych ojczyznach,
- pielęgnowanie odrębności kulturowej i wspieranie tożsamości ludowej,
- promowanie walorów kulturowych regionu oraz regionalnego folkloru poprzez różne formy organizacji imprez folklorystyczno- kulturowych oraz informacje w mediach i wydawnictwach docierających do szerokiej rzeszy odbiorców,
- edukacja w zakresie historii regionu i jego tożsamości kulturowej,
- wykorzystywanie nowoczesnych technologii do zwiększenia możliwości edukacyjnych zapoznania się z dorobkiem kultury regionalnej i spuścizny kulturowej.

Dokumenty opracowane na poziomie powiatu, odnoszące się do Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki, straciły ważność w horyzoncie czasowym, jednak ich treść jest wciąż aktualna. Należy przypuszczać, że planowane jest uaktualnienie powiatowych dokumentów. Do dokumentów opracowanych w ostatnich latach należą: Plan rozwoju powiatu makowskiego na lata 2007- 2013, Program opieki nad zabytkami powiatu makowskiego na lata 2010- 2013, Program ochrony środowiska powiatu Makowskiego.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami na lata 2015- 2018 z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki zgodny jest z następującymi dokumentami:

- **Studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki**

Studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki przyjęte zostało uchwałą nr XXVI/204/2001 przez Radę Miejską w Makowie Mazowieckim dnia 15 lutego 2001 r., następnie zmienione uchwałą

nr XXIII/141/2012 Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim z dnia 4 października 2012 r. Studium zostało sporządzone w dwóch etapach, na które składają się:

- część I: Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego;
- część II: Kierunki polityki przestrzennej.

Studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego miasta jest zasadniczym elementem, który wyznacza politykę przestrzenną dla Rady Miejskiej. Określa najważniejsze cele i hierarchię rozwoju przestrzennego, ustala także zakres podstawowych działań. Jest to dokument, który przedstawia koncepcję zagospodarowania przestrzennego miasta i stanowi główną wytyczną do sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Studium jest sporządzane dla całego obszaru miasta i odnosi się do odległych horyzontów czasowych.

W studium wyznaczona została misja strategii rozwoju Makowa Mazowieckiego: „Małe miasto na Mazowszu przyjazne dla przedsiębiorczości, atrakcyjne do zamieszkania, pomocne dla swego otoczenia i „obecne” w aglomeracji warszawskiej”. Tak określona misja strategii wymaga podziału, na następujące główne cele strategiczne:

- umiarkowane tempo wzrostu ilości mieszkańców;
- tworzenie warunków dla inwestowania w działalności gospodarcze o małej i średniej skali;
- wzmocnienie funkcji miasta jako ośrodka obsługi w otoczeniu ponadlokalnym;
- utrzymanie wysokich standardów infrastruktury społecznej oraz poprawę infrastrukturalnych i architektoniczno-urbanistycznych walorów miasta;
- utrzymanie roli węzła dróg krajowych z przeprowadzeniem ruchu tranzytowego poza strefą zabudowy miejskiej;
- ochronę środowiska przyrodniczego, a zwłaszcza korytarza ekologicznego, jaki stanowi dolina rzeki Orzyc i wykorzystanie jej walorów przyrodniczych w promocji turystycznej miasta i regionu;
- ochronę dziedzictwa historycznego, obejmującą między innymi ochronę układu urbanistycznego oraz obiektów wpisanych do rejestru i gminnej ewidencji zabytków, rewitalizację istniejącej śródmiejskiej substancji architektonicznej, a także promocję walorów architektoniczno-historycznych w skali ponadlokalnej- regionalnej i krajowej.

W obszarze ochrony zabytków i środowiska kulturowego miasta, w studium opisano między innymi obszary prawnie chronione na podstawie przepisów odrębnych i funkcjonowanie środowiska przyrodniczego. W granicach miasta występuje tylko jedna z form prawnej ochrony przyrody- pomniki przyrody. Pomniki przyrody na terenie miasta Maków Mazowiecki:

- dąb szypułkowy (*Quercus robur*), usytuowany przy ul. Sportowej nr 24 (Las Grzanka);
- dwupniowy dąb szypułkowy, przy ul. Sportowej 15 (Las Grzanka);

- dąb szypułkowy przy ul. Sportowej 15 (Las Grzanka);
- dąb szypułkowy przy ul. Moniuszki 63;
- 5 drzew- modrzewie europejskie (*Larix decidua* Mill), usytuowane na terenie Oddziału 169d Nadleśnictwa Pułtusk (Las Grzanka);
- dąb szypułkowy, usytuowany na obszarze Nadleśnictwa Pułtusk- działka nr 446/167 (Las Grzanka);

Wartości kulturowe w układzie przestrzennym Makowa Mazowieckiego stanowią istotną jakość w wizerunku architektoniczno- urbanistycznym miasta, dlatego ich utrzymanie i ochrona powinny stanowić jedną z głównych przesłanek przekształceń w śródmiejskiej strefie zabudowy. Wartości kulturowe Makowa Mazowieckiego, podzielone zostały w znaczeniu prawnym na:

1. Obiekty i obszary wpisane do rejestru zabytków woj. Mazowieckiego;
2. Obiekty wpisane do Gminnej Ewidencji Zabytków.

Dla obszarów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków wszelka działalność, może być prowadzona wyłącznie na podstawie indywidualnych wytycznych konserwatorskich, które poprzedzone są między innymi ekspertyzami stanu technicznego i każdorazowo wymagają akceptacji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. W przypadku obszarów objętych nadzorem archeologicznym oraz stanowisk archeologicznych rodzaj i zakres niezbędnych działań związanych z ich ochroną należy dostosować do obowiązujących przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

W dziedzictwie kultury materialnej i historycznej tradycji miejskiej Makowa Mazowieckiego za najważniejszą wartość uznaje się układ urbanistyczny miasta lokacyjnego, który przetrwał do dzisiaj we względnie niezniszczalnej postaci. Bardzo ważnym elementem tego układu jest średniowieczny zespół kościoła Bożego Ciała, który dominuje w panoramie miasta. Późniejsze dzieje miasta nie pozostawiły po sobie tak znaczących wartości historyczno- kulturowych jak miasto lokacyjne. Zachowane jednak obiekty zabudowy historycznej miasta polokacyjnego w istotny sposób kształtują obecny charakter architektoniczny śródmieścia miasta. Ich ochrona powinna stanowić jeden z głównych celów polityki przestrzennej w przekształceniach tego obszaru.

W studium opisano strefę ochrony konserwatorskiej, która obejmuje granice wpisanego do rejestru zabytków układu urbanistycznego historycznego miasta lokacyjnego. Jest ona jednocześnie strefą ochrony archeologicznej wpisanego do rejestru zabytków obszaru nawarstwień kulturowych. Kierunki działań w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej powinny obejmować między innymi:

- utrzymanie linii rozgraniczających bloków zabudowy historycznego układu urbanistycznego;
- utrzymanie w obszarze dawnego miasta lokacyjnego funkcji mieszkaniowo- usługowych, z usługami w parterach zabudowy pierzei przyulicznych oraz funkcji usług publicznych ogólnomiejskich;

- utrzymanie funkcji mieszkaniowej w zabudowie ul. Grabowej;
- uzupełnienia zabudowy pierzei przyulicznych w blokach zabudowy dawnego miasta lokacyjnego;
- utrzymanie linii zabudowy historycznej w obszarach: dawnego miasta lokacyjnego i zespołu zabudowy przedmiejskiej pierzei przyulicznej ul. Grabowej;
- utrzymanie skali i formy architektonicznej zachowanej zabudowy historycznej;
- ukształtowanie głównego ciągu pieszego o charakterze promenady wzdłuż nadbrzeża rzeki Orzyc w obszarze historycznego układu miejskiego w ulicach: Kilińskiego- Rynek- Bużniczna- Franciszkańska- Grabowa- Adamowska- nadbrzeże rzeki Orzyc- Kościuszki;
- zachowanie i ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz objętych gminną ewidencją zabytków.

- **Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki**

Zgodnie z art. 15, ust. 2 pkt. 5 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t. j. Dz. U. z 2015 r., poz. 1999 z późn. zm.), w planie miejscowym określa się obowiązkowo zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Projekt planu, zgodnie z ww. ustawą musi zostać uzgodniony przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Cały obszar miasta Makowa Mazowieckiego objęty został miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. Plany opracowane zostały w pięciu sektorach: A, B, C, D, E. W planach zostały zawarte zasady zagospodarowania terenów i obiektów podlegających ochronie konserwatorskiej, są to:

- obiekty wpisane do rejestru zabytków;
- obiekty ujęte w ewidencji Konserwatora Zabytków;
- stanowiska archeologiczne oraz nawarstwienia kulturowe;
- obszar układu przestrzennego rozplanowania miasta lokacyjnego z późniejszymi regulacjami wraz z nawarstwieniami kulturowymi;
- obszary ekspozycji miejsc pamięci, pomników.

Dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków i ujętych w ewidencji Konserwatora Zabytków ustala się obowiązek:

- uzgadniania decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- prowadzenia prac remontowych i modernizacyjnych, dla których nie jest wymagane pozwolenie na budowę w uzgodnieniu i pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Dla terenów położonych w zasięgu stanowisk archeologicznych oraz nawarstwień kulturowych w strefie ochrony konserwatorskiej układu przestrzennego miasta lokacyjnego ustala się:

- obowiązek uzgadniania decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wszelkich inwestycji kubaturowych, liniowych, drogowych oraz zmian w użytkowaniu gruntów;
- obowiązek powiadamiania inwestorów o konieczności przeprowadzenia archeologicznych badań wykopaliskowych lub interwencyjnych, wyprzedzających działania inwestycyjne zgodnie z obowiązującymi w tym zakresie przepisami szczególnymi przy każdej inwestycji i zmianie w użytkowaniu gruntów;
- obowiązek powiadamiania inwestorów o konieczności przeprowadzenia prac archeologicznych przy robotach ziemnych związanych z inwestycją i trwałym zagospodarowaniu terenu- z rygiem ich zmiany na archeologiczne badania wykopaliskowe, w przypadku ujawnienia w trakcie robót ziemnych obiektów archeologicznych;
- obowiązek powiadamiania inwestorów o konieczności prowadzenia prac ziemnych pod nadzorem archeologicznym.

Dla obszaru układu przestrzennego rozplanowania miasta lokacyjnego z późniejszymi regulacjami wraz z nawarstwieniami kulturowymi ustala się:

- nakaz zachowania, odbudowy i wyeksponowania elementów historycznego układu przestrzennego, w tym rozplanowanie dróg, ciągów pieszo - jezdnych i placów, linii zabudowy, kompozycji urbanistycznej oraz kompozycji zieleni i nawierzchni dróg, placów i ciągów pieszo - jezdnych w sposób umożliwiający zapewnienie reprezentacyjnego charakteru terenów i właściwą ekspozycję przestrzenną istniejącej i projektowanej zabudowy, w sposób jednolity dla całego obszaru,
- nakaz sukcesywnego przekształcania i eliminowania obiektów, których bryły, dachy i detale architektoniczne dysharmonizują ład przestrzenny,
- nakaz kształtowania oświetlenia i elementów małej architektury w sposób spójny dla całego obszaru,
- nakaz dostosowania nowej zabudowy do historycznej kompozycji przestrzennej w zakresie rozplanowania, skali i bryły oraz użytych materiałów wykończeniowych przy założeniu harmonijnego współistnienia elementów kompozycji historycznej i współczesnej oraz nawiązania formami do lokalnej tradycji architektonicznej,
- zakaz realizacji nowej zabudowy lub nadbudowy istniejącej w formie dominant przestrzennych przesłaniających istniejące obiekty zabytkowe lub zakłócających historyczny układ urbanistyczny,
- nakaz realizacji urządzeń umożliwiających dostęp do terenów dla osób niepełnosprawnych.

W planach ustalono obowiązek uzgadniania decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków na terenach położonych w zasięgu:

- ochrony panoramy historycznego układu przestrzennego miejscowości z dominantą zespołu kościoła z prawobrzeżnej górnej krawędzi skarpy doliny Orzyca. Obowiązuje utrzymanie wolnych przestrzeni bez obiektów kubaturowych w obrębie istniejącej zabudowy wzdłuż górnej krawędzi skarpy doliny oraz zakaz wnoszenia na tarasie zalewowym doliny Orzyca obiektów kubaturowych, za wyjątkiem sezonowych obiektów i urządzeń związanych z wypoczynkiem;
- granicy strefy ochrony ekspozycji miejsc pamięci- cmentarza wojennego z II wojny światowej o promieniu 50,0 m od granic własności, gdzie obowiązuje zakaz wznoszenia obiektów kubaturowych.

Strefa ochrony konserwatorskiej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki obejmuje granice wpisanego do rejestru zabytków układu urbanistycznego historycznego miasta lokacyjnego. Jest ona jednocześnie strefą ochrony archeologicznej wpisanego do rejestru zabytków obszaru nawarstwień kulturowych. Na obszarze strefy należy uwzględnić uwarunkowania wynikające z przepisów odrębnych dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami.

W obrębie obszaru strefy ścisłej ochrony konserwatorskiej obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz na obiektach wpisanych do rejestru zabytków i gminnej ewidencji zabytków dopuszcza się realizację jedynie sztyldów.

W obrębie strefy ochrony konserwatorskiej historycznego układu przestrzennego miasta lokacyjnego wraz z nawarstwieniami kulturowymi z XI- XX w., ustala się:

- utrzymanie i zachowanie linii rozgraniczających bloki zabudowy historycznego układu urbanistycznego;
- zachowanie istniejącego układu przestrzeni dróg;
- zachowanie układu drzew.

Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki:

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki: Sektor A - przyjęty uchwałami Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim: Nr VIII/52/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., XL/255/2009 z dnia 30.11.2009 r., Nr XLVI/303/2014 z dnia 10 lipca 2014 r.

2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki: Sektor B- przyjęty uchwałami Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim: Nr VIII/41/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r. , Nr VIII/46/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr XLIX/321/2010 z dnia 23 września 2010 r., XLVI/304/2014 z dnia 10 lipca 2014 r.

3. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki: Sektor C- uchwalony uchwałami Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim: Nr VIII/42/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr VIII/43/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr VIII/47/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr VIII/50/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr VIII/51/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr XL/256/2009 z dnia 30 listopada 2009 r., Nr XLXIX/322/2010 z dnia 23 września 2010 r., Nr IV/25/2015 z dnia 22 stycznia 2015 r.

4. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki; Sektor D - przyjęty uchwałami Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim: Nr VIII/44/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr VIII/45/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr VIII/48/2007 z dnia 26 kwietnia 2007 r., Nr XL/257/2009 z dnia 30 listopada 2009 r., Nr XLXIX/323/2010 z dnia 23 września 2010 r., Nr XLVI/305/2014 z dnia 10 lipca 2014 r.

5. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Maków Mazowiecki; Sektor E- przyjęty uchwałami Rady Miejskiej w Makowie Mazowieckim: Nr XI/56/2003 z dnia 11 grudnia 2003 r., Nr XL/258/2009 z dnia 30 listopada 2009 r., Nr XL/259/2009 z 30 listopada 2009 r., Nr XLXIX/324/2010 z dnia 23 września 2010 r.

• **Program ochrony środowiska Makowa Mazowieckiego na lata 2012- 2015 z perspektywą do 2018 r.**

Program ochrony środowiska Makowa Mazowieckiego na lata 2012- 2015 z perspektywą do 2018 r. przyjęty został uchwałą nr XXIII/142/2012 przez Radę Miejską w Makowie Mazowieckim dnia 4 października 2012 r. Głównym celem programu jest określenie polityki zrównoważonego rozwoju miasta, która ma być realizacją polityki ekologicznej państwa w skali gminy. Program ochrony środowiska przedstawia aktualną sytuację ekologiczną gminy, uwzględniając uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne, w tym ekologiczne, przestrzenne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwoju gminy. W programie określono także priorytetowe działania ekologiczne oraz harmonogram zadań ekologicznych i koordynację działań różnych podmiotów uczestniczących w realizacji polityki ekologicznej.

W programie wyznaczony został cel nadrzędny wraz z obszarami priorytetowymi, na podstawie których określono działania oraz podmioty je realizujące.

Cel nadrzędny programu: „Czyste Miasto Maków Mazowiecki rozwijające się z zachowaniem zasad zrównoważonego rozwoju, w którym żyją w sposób komfortowy mieszkańcy”.

Obszary priorytetowe programu:

1. Poprawa jakości środowiska;
2. Racjonalne wykorzystanie zasobów naturalnych;
3. Ochrona przyrody;

4. Poprawa bezpieczeństwa ekologicznego;

5. Edukacja ekologiczna społeczeństwa.

W programie wymieniono obiekty i obszary wpisane do rejestru zabytków w Makowie Mazowieckim oraz obiekty architektury wymagające ochrony. Opisano także najważniejsze zabytki, do których należy: kościół parafialny pw. Bożego Ciała, stary cmentarz- Miejsce Pamięci Narodowej, cmentarz parafialny, cmentarz wojenny żołnierzy radzieckich, makowskie pomniki- Pomnik poległych w walce o niepodległość w latach 1914- 1920 r., Pomnik ku czci pomordowanych w latach 1939- 1945, Lapidarium, Kamień (ufundowany w 550 rocznicę nadania praw miejskich dla miasta- 1421- 1971, umiejscowiony w Rynku) oraz zabytki kultury żydowskiej: łaźnia rytualna przy ul. Admirała Ricovera (dawna ul. Przasnyska), dom kahalny przy ul. Zielony Rynek 6, dom modlitwy przy ul. Zielony Rynek 5 .

Uznano, że historyczne wartości kulturowe w układzie przestrzennym Makowa Mazowieckiego stanowią istotną jakość w wizerunku architektoniczno-urbanistycznym miasta, a ich utrzymanie i ochrona powinny być jedną z głównych przesłanek przekształceń w śródmiejskiej strefie zabudowy.

- **Lokalny Program Rewitalizacji Obszaru Miejskiego Miasta Makowa Mazowieckiego na lata 2008- 2015**

Plan Rozwoju Lokalnego dla Miasta Maków Mazowiecki na lata 2015 – 2022 przyjęty został uchwałą Nr VII/54/2015 przez Radę Miejską w dniu 27 maja 2015 r. Plan Rozwoju Lokalnego dla Miasta Maków Mazowiecki został zintegrowany z celami i kierunkami działań zawartymi w Strategii Rozwoju Kroju do roku 2030, zaktualizowanej Strategii Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020 oraz w Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Mazowieckiego 2014-2020.

Plan definiuje konkretne zadania służące osiągnięciu postawionych celów, wyznacza terminy ich realizacji, sposoby finansowania i szacowane koszty w kontekście skutecznej realizacji strategii rozwojowej miasta przy optymalnym wykorzystaniu dostępnych zasobów finansowych, ludzkich oraz organizacyjnych.

Cele rewitalizacji miejskiej to w szczególności: powstrzymanie degradacji miasta w sferach przestrzennej, społecznej i ekonomicznej, zachowanie i podkreślenie wartości kulturowych przestrzeni, podniesienie atrakcyjności przestrzeni publicznych , poprawienie warunków życia społeczności lokalnej, rozwiązywanie w procesie dialogu społecznego zjawisk i problemów społecznych marginalizujących i wykluczających, poprawienie wizerunku miasta i zwiększenie konkurencyjności obszaru w aspekcie lokalizacji nowych inwestycji, poprawienie jakości środowiska naturalnego.

Mając na uwadze powyższe Plan Rozwoju Lokalnego dla Miasta Makowa Mazowieckiego na lata 2015 -2022 jako jedne z obszarów kryzysowych określił centrum miasta:

- Rynek część północna wraz z obiektami oraz obszarami starej zabudowy stanowiącymi dziedzictwo kulturowe miasta między innymi budynek bożnicy żydowskiej bractwa „Bet Hamidrasz” przy ul. Zielony Rynek 5, tereny dawnego getta przy ul. Grabowej, Lapidarium na terenie starego cmentarza żydowskiego przy ul. Adamowskiej i budynek dawnego domu kahalnego. Układ urbanistyczny Starego Miasta jest strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej,
- Rynek część południowa w szczególności kompleks zieleni, fontanna oraz alejki spacerowe.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta

5.2.1. Charakterystyka miasta

Maków Mazowiecki to miasto powiatowe, położone w północnej części województwa mazowieckiego. Graniczy z czterema gminami: od północnego- zachodu z Karniewem, od południa z Szelkowem, od wschodu z Czerwonką. Sąsiaduje z powiatami: ostrołęckim, wyszkowskim, pułtuskim, ciechanowskim i przasnyskim. Miasto wchodzi w skład makroregionu Niziny Północno- Mazowieckiej. Według regionizacji fizyczno- geograficznej J. Kondrackiego, obszar miasta leży na wschodnim krańcu Wysoczyzny Ciechanowskiej, w bezpośrednim sąsiedztwie Kotliny Kurpiowskiej, nad rzeką Orzyc- prawym dopływem Narwi. W obrębie miasta Orzyc jest uregulowany i obwałowany, poza nim rzeka wiję się licznymi meandrami. Teren miasta Makowa Mazowieckiego znajduje się w północnej części geologicznej formy strukturalnej zwanej Niecką Mazowiecką. Ze wszystkich stron Maków otoczony jest lasami. W lasach dominuje sosna z domieszką brzozy, osiki i dębu. W bezpośredniej bliskości miasta znajduje się las Grzanka, zajmujący powierzchnię 70 hektarów.

Atrakcją miasta jest sztuczny zalew, utworzony na podmiejskich łąkach w starorzeczu Orzyca. Po drugiej stronie zalewu znajduje się duży park miejski, nazwany Parkiem Sapera. Maków Mazowiecki należy do najczystszych rejonów kraju. Powiat makowski znajduje się w obszarze „Zielonych Płuc Polski”, który obejmuje północno-wschodni region kraju. Bogactwo przyrody i urozmaicone krajobrazowo okolice miasta sprzyjają rozwojowi turystyki pieszej i rowerowej oraz sportów wodnych.

Maków Mazowiecki położony jest blisko głównych szlaków komunikacyjnych kraju i liczących się centrów ekonomicznych. To usytuowanie zapewnia szybkie połączenie

z największym rynkiem stołecznym (80 km do centrum Warszawy). Przebiegają tędy dwie drogi krajowe: Łęczyca- Ostrów Mazowiecka (droga krajowa nr 60) i Bartoszyce- Pułtusk (droga krajowa nr 57).

5.2.2. Zarys historii obszaru miasta

W połowie XIV w. ziemia makowsko - różańska należała do kasztelanii zakroczymskiej. Jednak przynależność do Zakroczymia nie była pierwotną. Prawdopodobnie okolice Makowa podlegały w XIII w. grodowi kasztelańskiemu w Nasielsku. Maków przedlokacyjny leżał na szlaku wiodącym na Jaćwież. Równocześnie jednak istniał w XIII w. szlak łączący Mazowsze poprzez Serock- Pułtusk- Haków i dalej na północ w kierunku Królewca. Z tym szlakiem, z czasem odgrywającym coraz większą rolę, mogły być związane początki prawobrzeżnego osadnictwa na terenie Makowa.

Początki osadnictwa w okolicach dzisiejszego Makowa sięgają wczesnego średniowiecza, co potwierdziły badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1935- 1936, na lewym brzegu Orzyca. W miejscu gdzie stoi teraz szkoła odkryto cmentarzysko, datowane zgodnie z analizą wykopalisk na połowę XI- połowę XII w. W pobliżu, na zachód od drogi do Grzanki, na skarpie nadrzecznej, odkryto ślady osady z połowy XII- początku XIII w. Odkryta osada była prawdopodobnie związana z grodem. Gród stał na lewym brzegu rzeki, w sąsiedztwie strumienia Makowica (lewy dopływ Orzyca), w rozgałęzieniu obecnych ul. Różańskiej i ul. Warszawskiej. Gród miał prawdopodobnie drewniano- ziemne umocnienia i spełniał funkcje obronne. W 1516 r. szlachta mazowiecka oblegała broniącą się w nim księżną Annę, wdowę po Konradzie III. W grodzie był dwór książęcy, w którym często gościł książę Janusz I w latach 1425- 1429. Prawdopodobnie w czasie wojny trzynastoletniej dwór, został zniszczony lub uszkodzony, następnie w 1482 r. odbudowany. W czasach późniejszych, na miejscu dworu książęcego stanął dom starościński. Na podgrodziu stał drewniany kościół św. Bartłomieja. Prawdopodobnie spełniał on rolę kaplicy grodowej. Wokół niego był cmentarz. Kościół rozebrany został w latach 70- tych XVIII w., cmentarz zamieniono w pole.

Po raz pierwszy nazwa Macov pojawia się w falsyfikacie mogileńskim datowanym na I połowę XII w., w którym jest mowa o przeprawie na drodze w Makowie. Pozwala to przypuszczać, że w okresie przedlokacyjnym rozwinęła się na terenie Makowa prawobrzeżna osada targowa. Maków lewobrzeżny i prawobrzeżny były połączone przeprawą przez rzekę, która leżała na szlaku handlowym z Makowa w kierunku Wizny i Jaćwieży. Prawobrzeżna osada targowa rozwinęła się prawdopodobnie w rejonie między obecnymi ul. Kilińskiego, ul. Moniuszki, ul. Kościuszki, w pobliżu ważnego już we wczesnym średniowieczu szlaku Pułtusk- Przasnysz. Obok, w sąsiedztwie lub na miejscu istniejącego obecnie kościoła, stał kościół drewniany, prawdopodobnie pw. Bożego Ciała. Około 1390 r. biskup Jakub erygował kościół parafialny pw. Bożego Ciała oraz zapewne Bartłomieja i Wawrzyńca. Możliwe, że w tym okresie istniał obok trzeci kościół drewniany pw. św. Piotra-

teren późniejszego cmentarza. Według podania, Maków prawobrzeżny miał już w 1200 r. kościół parafialny.

W 1368 r. Litwini napadli na północne Mazowsze. Zdobyli Pułtusk i zniszczyli cztery miasta, w tym Maków. Wkrótce nastąpiła normalizacja w stosunkach z Litwą i Maków stał się ważnym ośrodkiem tranzytowym. Mieszkańcy zajmowali się pośrednictwem w handlu i rolnictwem.

Na przełomie XIV i XV w. Maków stał się miastem. Zachowany przywilej lokacyjny z 1421 r. nie jest pierwszym nadaniem praw miejskich. Już bowiem w dokumencie z 1417 r. wspomniany jest wójt makowski. Z dokumentu lokacyjnego z 1421 r. wynika, że nadanie czynione było dla pożytku miasta i jego obywateli, brak natomiast wzmianki o wójcie. Prawdopodobnie w Makowie, podobnie jak w innych miastach mazowieckich, lokacja nastąpiła w dwóch etapach. Najpierw ustanowiono wójtostwo, później nadano pełne prawo chełmińskie już rozwiniętej gminie miejskiej.

Przywilej lokacyjny, wydany w 1421 r. przez księcia Janusza I, zwalniał mieszczan makowskich od opłat celnych na terenie Mazowsza i zapewniał im wolny, spokojny handel. Miasto otrzymało łąźnię, postrzygalnię, wagę oraz las, zwany Langpołożony na południe od miasta. Jaszcz w XIX w. teren ten zwano łęg. Maków został lokowany na prawym brzegu Orzyca. Prawdopodobnie miasto lokacyjne usytuowane było na północ do obecnej ul. Franciszkańskiej, na zachód do obecnej ul. Przasnyskiej- Moniuszki, na południe za kościół pw. Bożego Ciała, od wschodu granicę stanowiła rzeka. Układ miasta lokacyjnego, mimo iż zwarty, zaprzecza istnieniu w Makowie murów miejskich- miasto było otwarte. Na XIX- wiecznych planach pojawiały się fosy, ale nie miały one charakteru obwarowań. Była to prawdopodobnie granica opracowania planu regulacyjnego.

Centrum układu miejskiego stanowił rynek, zachowany do czasów dzisiejszych. Z rynku usytuowanego swym dłuższym bokiem równoległe do rzeki, odchodziło prawdopodobnie osiem ulic: po dwie w kierunku wschodnim i zachodnim (przecinające rynek obecne ul. Poprzeczna i ul. 1 Maja) i po dwie na północ (obecna ul. Buźniczna i ul. Grabowa) i na południe (obecna ul. Kilińskiego i ul. Kościelna). Ulice główne oraz ulice gospodarcze i ulice wiodące do rzeki tworzyły, zachowaną do dziś, charakterystyczną dla miast średniowiecznych, szachownicę ulic i działek budowlanych. Wychodzące z rynku ulice były związane z trasami wylotowymi. Obecnie jest to widoczne w kierunku południowym: ul. Kościelna i ul. Kilińskiego, po przecięciu się z ul. Kościuszki skręcają w kierunku południowo- zachodnim. To odgięcie ulic świadczy o dążeniu do najkrótszego powiązania rynku z głównym szlakiem tranzytowym Pułtusk- Przasnysz. Szlak ten obecnie przebiega na zachód od średniowiecznego układu miejskiego. W okresie lokacji droga Pułtusk- Przasnysz przechodziła przez rynek, przez ul. Kilińskiego i ul. Buźniczną.

Miasto lokacyjne było drewniane. Na środku rynku stał prawdopodobnie ratusz i kramy miejskie. Za południowym blokiem rynku wznosił się drewniany kościół, pochodzący jeszcze z okresu osady targowej. W około 1490 r. rozpoczęto budowę kościoła murowanego pw. Bożego Ciała, wokół którego był cmentarz grzebalny. Kościół stanął prawdopodobnie dopiero w I połowie XVI w. Cmentarz przetrwał w tym miejscu do XIX w.

Kościół miał przydzielone dziesięciny i wyznaczone wsie parafialne. Otrzymał w 1477 r. od księcia Janusza II uposażenie w postaci łąk i lasu nad Orzycem. W zamian księciu przysługiwało prawo przedstawiania kandydatów na plebanów makowskich. Miasto lokacyjne miało 26,5 włóki w trzech polach, z czego 2 włóki były wójtowskie. Leżały one prawdopodobnie w rejonie obecnej ul. Kilińskiego.

Po wygaśnięciu linii Piastów mazowieckich, w 1526 r., Mazowsze zostało włączone do Korony. Maków był wówczas miastem powiatowym w ziemi różańskiej, w województwie mazowieckim. Miasto należało do starostwa makowskiego.

Do lat 70- tych XVI w. Maków przeżywał okres rozwoju gospodarczego. Przez miasto prowadził ważny szlak handlowy z Warszawy do Królewca. Maków liczyło ponad 1000 mieszkańców. Ludność zajmowała się rolnictwem, handlem i rzemiosłem.

Z II połowy XVI w. pochodzą pierwsze wzmianki o istnieniu w Makowie gminy żydowskiej. W mieście było 200 domów. Jedynym murowanym budynkiem był kościół pw. Bożego Ciała. W pobliżu stała plebania i domek wikarego. Z 1517 r. pochodzi wzmianka o szpitalu w Makowie. Przy mieście, za rzeką był dwór królewski- siedziba starosty, do którego chodzono przez most. Zgodnie z przywilejem z 1557 r. most był własnością mieszczan makowskich. Na lewym brzegu Orzyca, stały budynki folwarku starosty.

Wiek XVII i XVIII były okresem upadku miasta. Przyczyniła się do tego sytuacja polityczna kraju, wojny ze Szwecją, Rosją, Turcją. Ogólny upadek gospodarczy Polski, przemarsz wojsk, a także wielki pożar miasta w 1624 r. zniszczyły zupełnie Maków, a jego mieszkańców doprowadziły do ubóstwa. Osłabienie ekonomiczne miasta było tak poważne, że król Zygmunt III Waza zwolnił mieszczan makowskich od wszelkich opłat. W 1777 r. w Makowie były 152 domy, dwa lata później- 126.

W 1789 r. wybuchł w mieście pożar, który unicestwił miasto niemal całkowicie. Zniszczeniu uległ między innymi kościół pw. Bożego Ciała, spłonęła większa część miasta, prawdopodobnie w tym czasie zniknął również ratusz. Przy odbudowie miasta zachowany został dawny układ. Jedyna zmiana jaką wprowadzono, związana była ze zniszczeniem zabudowy śródrynkowej. Przez rynek przebito nową ulicę przechodzącą w kierunku wschód- zachód. W ten sposób powstała nowa trasa wylotowa z miasta- na zachód w kierunku Ciechanowa. Zmieniono także miejsca przeprawy przez rzekę, most znajdował się u wylotu nowopowstałej ulicy. Wzrosła liczba domów: w 1792 r. było już 167 budynków, 69 należało do Żydów. Był tylko 1 murowany budynek mieszkalny przy ul. Nowej pod nr 190 i należał do żydowskiego rzemieślnika- Marka Notkowicza. Reszta domów była drewniana. Przy Rynku pod nr 15 stała austeria (karczma), będąca własnością szlachecką, prawdopodobnie starosty makowskiego- Mikołaja Glinki. Obecnie na tym miejscu stoją budynki nr 21 i 22. Dom ten istniał jeszcze w 1859 r. W Rynku był także plac pusty- nr 1, określony jako „miejsce Ratusza”.

Stan okupacji ruskiej trwał do października 1795 r., kiedy podpisano traktat rozbiorowy. Granica między Prusami a Rosją została ostatecznie ustalona 02.07.1796 r. Maków stał się miastem Prus Nowoschodnich. Ostateczne określenie granic departamentów oraz powiatów dla tych terenów nastąpiło dnia 09.06.1799 r. Ziemie

dawnego powiatu makowskiego zostały włączone do ziemi płockiej. Maków przestał być siedzibą powiatu.

W ostatnich dziesięcioleciach XVII w. w Makowie masowo zaczęli osiedlać się Żydzi. Ponieważ na mocy dawnych praw polskich, Żydom nie wolno było prowadzić handlu i rzemiosł, bez poprzedniego zezwolenia, osiadający w mieście Żydzi zawarli z miastem umowę dnia 03.04.1750 r. pozwalającą Żydom, posiadającym place, prowadzić handel towarami. Zobowiązani byli do płacenia podatku głównego i hyberty. W dniu 22.06.1750 r. Żydzi makowscy otrzymali od króla Augusta III przywilej pozwalający im szynkować w swoich domach. Przywilej ten został potwierdzony przez Stanisława Augusta.

Decyzją Komisji Boni Ordinis w Makowie postanowiono wprowadzić rewir żydowski, co ostatecznie zrealizowano dopiero w Księstwie Warszawskim. Miasto zostało podzielone na dwie części. Linią rozgraniczającą miały być obecna ul. Mickiewicza. Południową stronę miasta przeznaczono dla chrześcijan, z kościołem i plebanią. Część północna miasta została przyznana Żydom. Początkowo stała tam stara, drewniana bożnica, tzw. „Bet Hamidrasz”, przy obecnej ul. Zielony Rynek (między ul. Buźniczną i ul. Grabową). W połowie XVIII w. Żydzi makowscy rozpoczęli budowę nowej, murowanej synagogi na wprost starej bożnicy. W pobliżu istniała prawdopodobnie szkoła żydowska. Przy ul. Zielony Rynek stała łaźnia żydowska. Po drugiej stronie rzeki rozciągał się cmentarz żydowski, który istniał do XX w. Pod koniec XVIII w. wyznaczono cmentarz żydowski w nowym miejscu, na północ od ul. Ciechanowskiej i na wschód od ul. Przasnyskiej. Kirkut istniał tu do lat 70- tych XIX w.

Wkroczenie Napoleona na ziemie polskie zakończyło okupację pruską. W końcu 1806 r. wojska francuskie znalazły się w okolicach Makowa i próbowały podjąć walkę z Rosjanami. Do bitwy jednak nie doszło. W czasach Księstwa Warszawskiego miasto administracyjnie należało do departamentu płockiego. Wraz z upadkiem Księstwa Warszawskiego i wkroczeniem na jego terytorium wojsk rosyjskich, w styczniu 1813 r., administrację przejęła Rada Najwyższa Tymczasowa, utworzona przez cara. Po kongresie wiedeńskim, północne Mazowsze weszło w skład połączonego z Rosją Królestwa Polskiego. Maków administracyjnie należał do województwa płockiego, a po zmianie nomenklatury (w 1837 r.) do guberni płockiej. W grudniu 1866 r. weszła ustawa, na podstawie której Maków znalazł się w guberni łomżyńskiej i został miastem powiatowym.

W czasach napoleońskich, w mieście stacjonowali przez dłuższy czas Francuzi, którzy przerobili kościół pw. Bożego Ciała na więzienie, a potem na piekarnię wojskową. Zdewastowany kościół stał opustoszały aż do 1837 r., wówczas został wyremontowany. Być może wtedy też wzniesiono w pobliżu kościoła dzwonnice, która uległa zniszczeniu w czasie I wojny światowej. W 1925 r. wybudowano nową dzwonnice.

W I połowie XIX w. nastąpiła poprawa stanu gospodarki miasta, w porównaniu z jego sytuacją w XVII w. i XVIII w. W latach 1806- 1819 wzrosły dochody miasta. Na początku XIX w. wybrukowano Rynek: ul. Ciechanowską, Zielony Rynek, Kościelną, Przasnyską, Warszawską, Kanałową i Buźniczną. Przez cały XIX w. i przez pierwsze lata XX w., aż do I wojny światowej, liczba mieszkańców wciąż rosła.

Na początku XIX w. ponad 90% ludności Makowa stanowili Żydzi. W 1856 r. Żydzi stanowili 81,1% mieszkańców, w 1893 r.- 73,1%, w 1909 r.- 63,2%. Fakt ten można tłumaczyć napływem ludności chrześcijańskiej z okolic Makowa.

Po powstaniu styczniowym, w Makowie zaczęto uruchamiać liczne warsztaty rzemieślnicze, głównie szewskie, powstały także dwie garbarnie. W latach 70- tych XIX w. istniała cegielnia. W kolejnych latach powstały cztery następne, jednak żadna z nich nie przetrwała I wojny światowej. Cegielnie dostarczały wyroby głównie na potrzeby rozbudowującego się Makowa. Na przełomie XIX i XX w. powstały murowane budynki na obecnej ul. Kilińskiego oraz wokół Rynku. Część tych domów stoi do chwili obecnej.

W Makowie w ciągu całego XIX w. przeważało budownictwo drewniane, co sprzyjało pożarom (1828 r., w 1850 r., w 1889 r., 1899 r.). Oprócz kościoła z dzwonnica i synagogi, murowane były jedynie domy przy rynku w pierzei południowej, zachodniej, północnej i częściowo wschodniej. Murowane były także zachodnie strony obecnych ulic Kilińskiego i Bużnicznej. Resztę stanowiła zabudowa drewniana, wzdłuż obecnej ul. Moniuszki, Przasnyskiej, Kilińskiego, Grabowej i Mickiewicza.

Wkrótce po pożarze w 1899 r., przeprowadzono w Makowie prace regulacyjne, polegające na wyrównaniu linii zabudowy i poszerzeniu ulic. Jednak zmiany te nie wpłynęły w zasadniczy sposób na układ urbanistyczny miasta. W XIX w. w pobliżu kościoła stała murowana dzwonnica oraz drewniane plebania i domy służby kościelnej. Tu także prawdopodobnie przy obecnej ul. Kościuszki stała stara karczma, należąca do proboszcza makowskiego. Do parafii należała też gorzelnia. Jednak w I połowie XIX w. karczma i gorzelnia zostały zlikwidowane przez władze kościelne.

W I połowie XIX w. Żydzi makowscy zakończyli budowę murowanej synagogi. Stanęła ona na terenie wyznaczonym przez obecne ulice Bużniczną- Franciszkańską- Grabową i Zielony Rynek. W pobliżu synagogi, na rogu obecnej ul. Kanałowej i Bużnicznej, stała łaźnia żydowska. Na przełomie lat 70 i 80- tych łaźnię przeniesiono nad brzeg rzeki, w miejsce gdzie dochodzi do niej ul. Adamowska. Na przełomie XIX i XX w. wybudowana została nowa łaźnia, która stoi do dnia dzisiejszego przy ul. Admirała Ricovera 1. Na obszarze rewiru żydowskiego, przy synagodze, stała drewniana szkoła żydowska. Druga znajdowała się na ul. Bużnicznej. W końcu lat 50- tych XIX w. rabin Flusul Salomon wybudował dom modlitw, za własne pieniądze. Na piętrze tego budynku mieściło się prywatne mieszkanie rabina. Murowany dom stał przy ul. Bużnicznej. W 1873 r. kupiec Hersz Chaim Blum postawił dom kahalny z mieszkaniem dla rabina- pod adresem ul. Zielony Rynek 6.

W czasie I wojny światowej Maków znalazł się na uboczu działań wojennych i nie został zniszczony, w takim stopniu jak inne miasta północnego Mazowsza. Do Makowa przybyło natomiast wielu uciekinierów z miast nadgranicznych. Na przełomie 1914- 1915 r. w mieście panowała epidemia tyfusu. Pod koniec lipca 1915 r. Rosjanie opuścili miasto, podpalając budynki położone nad rzeką, po wschodniej stronie rynku oraz most. Następnie do miasta weszli Niemcy. Opuścili miasto dopiero dnia 11.11.1918 r. W przededniu powstał Polski Komitet Obywatelski z Mariuszem Wierniewiczem na czele. Jesienią 1919 r. zaczął

działać samorząd miejski. Pierwszym burmistrzem został Stanisław Artyfikiewicz. W 1920 r. nazwę miasta zmieniono na Maków Mazowiecki.

Brak w Makowie rozwiniętego przemysłu oraz odsunięcie od ważnych szlaków komunikacyjnych sprawiły, że Maków był w okresie dwudziestolecia międzywojennego miastem prowincjonalnym, odgrywającym pewną rolę jedynie w lokalnej wymianie handlowej. W tym okresie uległa zmianie wielkość gruntów miejskich. W 1926 r. miasto zakupiło grunty majątku państwowego Bazar oraz grunt na górze.

Jedną z pierwszych decyzji Magistratu, po I wojnie, dotyczyła budowy w Makowie elektrowni. W 1925 r. zbudowana została, stojąca do dnia dzisiejszego, turbina wodno- elektryczna nad Orzycem. Jednocześnie przeprowadzono sieć elektryczną, którą następnie rozszerzono w 1927 r. W 1922 r. wzniesiono łaźnię miejską przy ul. Kościelnej. Za kadencji rady miejskiej wybranej w wyborach 1927 r. wykonano w Makowie szereg prac porządkowych: reperacje bruków, chodniki, zadrzewienie.

Najtragiczniejszy okres w swych dziejach Maków przeżył w latach II wojny światowej. Na mocy dekretu Hitlera z dnia 08.10.1939 r., północne powiaty województwa warszawskiego zostały wcielone do Rzeszy, jako tzw. okręg ciechanowski. Zmieniono nazwę Makowa na Makain. W latach 1940- 1944 zorganizowany był tu obóz pracy. Mieścił się on w budynku przedwojennej łaźni żydowskiej przy ul. Admirala Ricovera (dawnej ul. Przasnyskiej). W 1941 r. Niemcy utworzyli w Makowie Mazowieckim getto. Zajmowało ono obszar między ul. Grabową, a Przasnyską, na północ od rynku do obecnej ul. Franciszkańskiej. Getto otoczone było wysokim parkanem. Getto zlikwidowano 18.11.1942 r. Mieszkańców wywieziono z getta, do obozu przejściowego w Mławie, a następnie do Auschwitz.

W październiku 1944 r. wojska radzieckie podeszły w rejon Wąskiego Lasu i Makowicy. Przez kilka miesięcy Maków znajdował się na linii frontu pod ostrzałem artyleryjskim. Maków został wyzwolony dnia 14.01.1945 r. Miasto zostało zniszczone w ponad 90%. Z zabudowy miejskiej pozostał jeden parterowy dom, nadający się do użytku przy zbiegu ul. Kościelnej i ul. Moniuszki. Mieszkańców wysiedlono do powiatów położonych bardziej na zachód. Wojnę przeżyło około 2500 osób. Po oszacowaniu strat, przystąpiono do odbudowy zniszczeń. Do 1958 r. odbudowano około 400 budynków, sieć wodociągowo-kanalizacyjną oraz elektryczną. Znaczącą rolę w odbudowie Ziemi Makowskiej odegrała misja Duńskiego Czerwonego Krzyża, która przybyła do Makowa w 1946 r. Dzięki pomocy misji wyremontowano budynki poniemieckie, w których urządzono szpital z 50 łózkami. W tym samym roku oddano do użytku park miejski, nazwany na cześć Duńczyków- Skwerem Duńskim.

W 1961 r. Maków liczył 4843 mieszkańców. Miał szkołę podstawową i liceum ogólnokształcące, szpital i inne urządzenia socjalne, powstały też drobne zakłady przemysłowe. Do 1975 r. Maków był siedzibą powiatu makowskiego leżącego w województwie warszawskim. W 1975 r. reforma administracyjna kraju zlikwidowała powiaty, a na ich miejsce zostały utworzone nowe województwa. Zgodnie z tym podziałem, Ziemia Makowska znalazła się w województwie ostrołęckim. Po kolejnej reformie, w 1998 r.

przywrócone zostały powiaty, zmniejszono liczbę województw. Maków Mazowiecki znalazł się ponownie jako powiat, w obszarze województwa mazowieckiego.

5.3. Układ urbanistyczny miasta

Układ urbanistyczny miasta Maków Mazowiecki wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-595 z dnia 30.06.1988 r.

Historyczny układ urbanistyczny miasta lokacyjnego, przedstawia się jako zachowany zasadniczy schemat rozplanowania miasta lokacyjnego z późniejszymi (XVIII i XIX-wiecznymi) regulacjami, wprowadzającymi między innymi przebieg ciągu komunikacyjnego ze wschodu na zachód po osi prostokątnego rynku, usytuowanego równolegle do rzeki z ulicami wychodzącymi z narożników, z kościołem położonym w zapleczu południowego bloku przyrynkowego oraz znaczne poszerzenie części ulic i likwidację (w końcu XVIII w.) śródrynkowego bloku zabudowy (ratusza i kramów). W skład zachowanej zabudowy miasta lokacyjnego wchodzi: zespół zabudowy przyrynkowej, zespół zabudowy pierzei ul. Kilińskiego i obiekty dawnej gminy żydowskiej.

Pomimo zniszczeń wojennych i kilkakrotnych regulacji miasto zachowało swą średniowieczną sieć ulic, otaczających obszerny prostokątny rynek. Zachowana zabudowa zabytkowa miasta sięga swymi początkami zaledwie XIX w. Jednak część kamienic rynekowych, fundamentami tkwi w granicach pierwotnych działek budowlanych o wąskich frontach (około 5- 7 m). Są to domy murowane, piętrowe, jedno- dwupasmowe, dwutraktowe, ze sklepami od frontu, częściowo przebudowane w parterach i pozbawione wystroju architektonicznego w elewacjach, przykryte dachami dwuspadowymi, krytymi blachą. Zabudowa ta w większości pochodzi z końca XIX w. lub z początku XX w.

Zachował się także zespół kamienic z początku XX w. w obu pierzejach ul. Kilińskiego, bogatszy pod względem architektonicznego wystroju elewacji. Część tych domów, zgodnie z pierwotnym rozmieszczeniem miasta, stoi na działkach dwukrotnie szerszych od działek rynekowych (około 10 m). Jest to zabudowa piętrowa trzypasmowa, z sienią w osi bocznej, dwutraktowa, ze sklepami od frontu, przykryta dachami dwuspadowymi, krytymi blachą. W wystroju elewacji, oprócz klasycznych elementów profilowanych gzymsów i obramień otworów, spotykamy również motywy dekoracji o kształtach charakterystycznych dla okresu secesji.

Z dawnej zabudowy miasta, związanej z istnieniem gminy żydowskiej, zachowały się jedynie trzy budynki- dom modlitwy, dom rabina oraz łaźnia. Osobną grupę tworzy zespół zabudowy drewnianej w ul. Grabowej. Starsze, XIX-wieczne domy usytuowane są szczytowo. Nowsze, z początku XX w. i z okresu międzywojennego-kalenicowo. Razem tworzą zwartą grupę zabudowy i stanowią niesłychanie cenny dokument przeszłości miasta. W rozplanowaniu wnętrza dominuje układ dwutraktowy, trzy- cztero- lub pięciopasmowy z sienią, na osi. Dachy dwuspadowe, kryte są dachówką, częściowo eternitem. Tej zabudowie towarzyszy XIX-wieczna murowana kapliczka, dwukondygnacyjna,

zwieńczona profilowanym gzymsem, przykryta daszkiem namiotowym z żelazną chorągiewką, w której wycięta jest data 1654 (chorągiewka zapewne przeniesiona z kościoła lub innej kapliczki).

Zespół zabytkowy miasta zawiera się w obrębie ulic: od zachodu ul. Moniuszki i Przasnyska, od północy ul. Franciszkańska, od południa zbieg ulic Moniuszki i Kościelnej, od wschodu granicę wyznacza rzeka Orzyc. Na tym terenie zachował się zasadniczy schemat rozplanowania miasta lokacyjnego, z późniejszymi XVIII i XIX- wiecznymi regulacjami, wprowadzającymi między innymi przebiecie ciągu komunikacyjnego ze wschodu na zachód, po osi rynku oraz znaczne poszerzenie kilku ulic.

Także zespół zabudowy przedmiejskiej przy ul. Grabowej, zachowany w części obustronnej zabudowy ul. Grabowej, stanowi interesujący zespół zabudowy pod względem klimatu urbanistycznego i kształtu architektonicznego. Są to budynki wolnostojące, drewniane, parterowe z dachami dwuspadowymi. Użytkowane głównie jako zabudowa mieszkaniowa, jednorodzinna. Zespół tworzy strukturę architektoniczno-urbanistyczną o charakterystycznej formie i klimacie dla dawnej ulicy przedmiejskiej.

5.4. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z 2003 r. nr 162 poz. 1568, z późn. zm.) formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze miasta Maków Mazowiecki, funkcjonują jedynie dwie z ww. form. Jest to wpis do rejestru zabytków oraz ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

5.4.1. Formy ochrony w miejscowym planie zagospodarowanie przestrzennego

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego opracowane dla terenu miasta Maków Mazowiecki określają obowiązkowe zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. W planach wyznaczone zostały granice i zasady zagospodarowania terenów i obiektów podlegających ochronie, w tym zakres ochrony konserwatorskiej. Określono także zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego. W planach wyznaczono strefę ochrony konserwatorskiej, obejmującą granice

wpisanego do rejestru zabytków układu urbanistycznego historycznego miasta lokacyjnego, która jest jednocześnie strefą ochrony archeologicznej wpisano do rejestru zabytków obszaru nawarstwień kulturowych. W planach zostały zawarte również zasady zagospodarowania terenów i obiektów podlegających ochronie dla obiektów: wpisanych do rejestru zabytków, ujętych w ewidencji Konserwatora Zabytków, dla stanowisk archeologicznych oraz nawarstwień kulturowych, obszarów układu przestrzennego rozplanowania miasta lokacyjnego z późniejszymi regulacjami wraz z nawarstwieniami kulturowymi, obszarów ekspozycji miejsc pamięci, pomników.

5.4.2. Zabytki nieruchomości wpisane do rejestru zabytków

Na terenie miasta Maków Mazowiecki, znajduje się 8 zabytków nieruchomości, wpisanych do rejestru zabytków (Tabela nr 1). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchomości wpisane do rejestru zabytków w mieście Maków Mazowiecki

LP.	ADRES	OBIEKT	NR REJESTRU ZABYTEKÓW	DATA WPISU
1	Maków Mazowiecki, ul. Kościelna 11	Kościół pw. Bożego Ciała wraz z wyposażeniem wnętrza	A-387	26.01.1958 r.
2	Maków Mazowiecki, ul. Kościelna 13a (d. ul. Bieruta 13a)	Budynek dawnej łaźni miejskiej	A-591	01.06.1988 r.
3	Maków Mazowiecki, ul. Zielony Rynek 5	Budynek dawnej bożnicy „Bet Hamidrasz”	A-592	14.06.1988 r.
4	Maków Mazowiecki, ul. Zielony Rynek 6	Dawny Dom Kahalny	A-593	14.06.1988 r.
5	Maków Mazowiecki, ul. Admirała Ricovera 1	łaźnia żydowska	A-594	30.06.1988 r.
6	Maków Mazowiecki	Układ urbanistyczny Starego Miasta	A-595	30.06.1988 r.
7	Maków Mazowiecki	Nawarstwienia kulturowe Starego Miasta	319	03.08.1992 r.
8	Maków Mazowiecki	Układ przestrzenny Mławskiej Kolei Dojazdowej- układ torowiska w granicach działki nr 169	A-615	28.07.1995 r.

5.4.3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Ze względu na przepisy ustawy z 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. z 2001 r. nr 112 poz. 1198, z późn. zm.), a także ze względu na kodeks

etyczny, nie publikuje się szczegółowych danych na temat zabytków ruchomych (Tabela nr 2).

Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków w mieście Maków Mazowiecki

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	NR I DATA WPISU DO REJESTRU ZABYTKÓW
1	Maków Mazowiecki	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Bożego Ciała	19B, decyzja z dnia 04.04.1970 r.

5.5. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z 2014 r., poz. 1446, z późn. zm.). Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

Zakres gminnej ewidencji zabytków:

- zabytki nieruchomości wpisane do rejestru;
- inne zabytki nieruchomości znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- stanowiska archeologiczne;
- historyczne układy ruralistyczne wsi, historyczne układy urbanistyczne miasta;
- inne zabytki nieruchomości wyznaczone przez burmistrza (prezydenta, wójta) w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Informacje o zabytkach nieruchomości, które powinna zawierać karta adresowa, określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r. nr 113 poz. 661).

Gminna ewidencja zabytków nie jest jedną z form ochrony zabytków wymienionych w art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z 2003 r. nr 162 poz. 1568, z późn. zm.) oraz zgodnie z art. 21 jest podstawą do sporządzenia programów opieki nad zabytkami. Dodatkowo ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. z 2010 r. nr 75 poz. 474) istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o WZIZT (Warunków Zabudowy

i Zagospodarowanie Terenu) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętym między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zaktualizowany spis obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków w mieście Maków Mazowiecki, która opracowana została w 2009 r., przedstawia tabela poniżej- Tabela nr 3.

Tabela nr 3. Obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków w mieście Maków Mazowiecki

LP.	MIASTO	ADRES	OBIEKT, CZAS POWSTANIA
1	Maków Mazowiecki	przy kładce przez rzekę Orzyc	budynek dawnej elektrowni wodnej murowany, około 1925 r.
2	Maków Mazowiecki	Park Saperera	pomnik Chwała Saperom
3	Maków Mazowiecki	Las Grzanka	płyta upamiętniająca miejsce masowego mordu, 1967 r.
4	Maków Mazowiecki	ul. 1 Maja 9	dom mieszkalny murowany, około 1935 r.
5	Maków Mazowiecki	ul. Adamowska 2	dom mieszkalny drewniany, I ćw. XX w.
6	Maków Mazowiecki	ul. Adamowska 7	pomnik pamięci społeczności żydowskiej, 1987 r.
7	Maków Mazowiecki	ul. Armii Krajowej 6	dom mieszkalny drewniany, około 1925 r.
8	Maków Mazowiecki	ul. Armii Krajowej 9	dom mieszkalny murowany 1930- 1935 r.
9	Maków Mazowiecki	ul. Armii Krajowej 12	młyn mechaniczny, I ćw. XX w.
10	Maków Mazowiecki	ul. Armii Krajowej 65	dom mieszkalny murowany, około 1900 r.
11	Maków Mazowiecki	ul. Armii Krajowej 67	dom mieszkalny drewniany, około 1930 r.
12	Maków Mazowiecki	ul. Armii Krajowej 80	dom mieszkalny drewniany, około 1925- 1930 r.
13	Maków Mazowiecki	ul. Ciechanowska	obszar po cmentarzu żydowskim, przed 1875 r.
14	Maków Mazowiecki	ul. Ciechanowska 4	dom mieszkalny drewniany, około 1927 r.
15	Maków Mazowiecki	ul. Duńskiego Czerwonego Krzyża/Kolejowa	budynek stacji kolejowej, około 1950 r.
16	Maków Mazowiecki	ul. Franciszkańska 14	dom mieszkalny murowany, około 1955 r.
17	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 14	dom murowany, I ćw. XX w.
18	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 21	dom mieszkalny drewniany, około 1900 r.
19	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 25	dom mieszkalny drewniany, około 1930 r.
20	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 31	dom mieszkalny drewniany, początek XX w.
21	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 35/37	dom mieszkalny drewniany, około 1912 r.
22	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 38	dom mieszkalny murowany, około 1925- 1930 r.
23	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 46	dom mieszkalny drewniany, około 1912 r.
24	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 48	dom mieszkalny drewniany, koniec XIX w.
25	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 50	dom mieszkalny drewniany, początek XX w.
26	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 50	kapliczka przydrożna murowana, II ćw. XIX w.
27	Maków Mazowiecki	ul. Grabowa 56	dom mieszkalny drewniany, około 1900 r.
28	Maków Mazowiecki	ul. Grzybowa 4	dom mieszkalny drewniany, około 1930 r.
29	Maków Mazowiecki	ul. Grzybowa 6	dom mieszkalny drewniany, około 1930 r.
30	Maków Mazowiecki	ul. Kilińskiego 5	dom mieszkalny murowany, około 1900 r.

31	Maków Mazowiecki	ul. Kilińskiego 6	dom mieszkalny murowany, około 1900 r.
32	Maków Mazowiecki	ul. Kilińskiego 7/9	dom mieszkalny murowany, po 1900 r.
33	Maków Mazowiecki	ul. Kilińskiego 8	dom mieszkalny murowany, po 1910 r.
34	Maków Mazowiecki	ul. Kilińskiego 10	dom mieszkalny murowany, po 1926 r.
35	Maków Mazowiecki	ul. Kilińskiego 12	dom mieszkalny murowany, po 1912 r.
36	Maków Mazowiecki	ul. Kościelna 11	cmentarz przykościelny, XIX/ XV w.
37	Maków Mazowiecki	ul. Kościelna 11	dzwonnica kościoła parafialnego, 1926 r.
38	Maków Mazowiecki	ul. Kościelna 11	dawna plebania murowana, IV ćw. XIX w.
39	Maków Mazowiecki	ul. Kościelna 14	dom mieszkalny drewniany, I ćw. XX w.
40	Maków Mazowiecki	ul. Kościuszki (przy ogrodzeniu cmentarza przykościelnego)	pomnik poległych Polaków w latach 1914- 1920, 1989 r.
41	Maków Mazowiecki	ul. Kościuszki (przy ogrodzeniu cmentarza przykościelnego)	figura Maryjna, 1927 r.
42	Maków Mazowiecki	ul. Mickiewicza 5	dom mieszkalny murowany, 1955 r.
43	Maków Mazowiecki	ul. Mickiewicza 16	dom mieszkalny murowany, 1930- 1935 r
44	Maków Mazowiecki	ul. Mickiewicza 28	dom mieszkalny murowany, 1940- 1942 r.
45	Maków Mazowiecki	ul. Mickiewicza 30	dom mieszkalny murowany, 1940- 1942 r.
46	Maków Mazowiecki	ul. Mickiewicza 33	dom mieszkalny murowany, 1940- 1942 r.
47	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki/ Cmentarna	cmentarz parafialny, XIX/ XX w.
48	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki/Armii Krajowej	cmentarz parafialny (obecnie skwer), około 1832- 1834 r.
49	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 1	dom mieszkalny murowany, około 1955 r.
50	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 5	dom mieszkalny murowany, I ćw. XX w.
51	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 8	dom mieszkalny murowany, połowa XIX w.
52	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 13	dom mieszkalny murowany, około 1925- 1930 r.
53	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 18	dom mieszkalny murowany, około 1925- 1930 r.
54	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 19	dom mieszkalny drewniany, I ćw. XX w.
	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 22	dom mieszkalny drewniany, około 1925- 1930 r.
56	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 24	dom mieszkalno- usługowy murowany, około 1930 r.
57	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 32	dom mieszkalny drewniany, około 1925 r.
58	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 38	dom mieszkalny murowany, około 1925 r.
59	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 39	dom mieszkalny drewniany, około 1930- 1935 r.
60	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 41	dom mieszkalny drewniany, około 1925- 1930 r.
61	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 42	dawna piekarnia murowana, około 1925- 1930 r.
62	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 49	dom mieszkalny murowany, około 1925 r.
63	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 52	dom mieszkalny drewniany, około 1925 r.

64	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 56	dom mieszkalny drewniany, 1925- 1930 r.
65	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 60	dom mieszkalny drewniany, 1925- 1930 r.
66	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 63	dom mieszkalny drewniany, początek XX w.
67	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 69	dom mieszkalny drewniany, początek XX w.
68	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 70	krzyż wotywny, około 1887 r.
69	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 74	dom mieszkalny murowany, około 1935 r.
70	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 99	dom mieszkalny drewniany około 1930 r.
71	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 107	dom mieszkalny drewniany około 1930 r.
72	Maków Mazowiecki	ul. Moniuszki 115	krzyż przydrożny, 1904 r.
73	Maków Mazowiecki	ul. Mazowiecka 18	budynek biurowy, około 1955 r.
74	Maków Mazowiecki	ul. Nadrzeczna 1	dom mieszkalny drewniany, około 1930- 1935 r.
75	Maków Mazowiecki	ul. Ogrodowa 4	dom mieszkalny drewniany, około 1935 r.
76	Maków Mazowiecki	ul. Ogrodowa 6	dom mieszkalny drewniany, około 1935 r.
77	Maków Mazowiecki	ul. Ogrodowa 7	dom mieszkalny drewniany, około 1935 r.
78	Maków Mazowiecki	ul. Ogrodowa 8	dom mieszkalny drewniany, około 1935 r.
79	Maków Mazowiecki	ul. Przasnyska/ Adamowska	dawny cmentarz żydowski, schyłek XVIII w.
80	Maków Mazowiecki	ul. Przasnyska 40	budynek dawnego młyna mechanicznego, I ćw. XX w.
81	Maków Mazowiecki	ul. Przasnyska 44	dom mieszkalny drewniany, I ćw. XX w.
82	Maków Mazowiecki	ul. Przasnyska 45	krzyż wotywny, 1933 r.
83	Maków Mazowiecki	ul. Przasnyska 52	dom mieszkalny drewniany, około 1930 r.
84	Maków Mazowiecki	ul. Przasnyska 62	dom mieszkalny murowany, około 1940- 1943 r.
85	Maków Mazowiecki	ul. Polna 4	dom mieszkalny drewniany, około 1930- 1935 r.
86	Maków Mazowiecki	ul. Rynek	pomnik rocznicy lokacji miasta, 1971 r.
87	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 2	dom mieszkalny murowany, II połowa XIX w.
88	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 3	dom mieszkalny murowany, II połowa XIX w.
89	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 5	dom mieszkalny murowany, II połowa XIX w.
90	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 5a	dom mieszkalny murowany, II połowa XIX w.
91	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 7	dom mieszkalny murowany, około 1925 r.
92	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 12	dom mieszkalny murowany, IV ćw. XIX w.
93	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 13/14	dom mieszkalny murowany, II połowa XIX w.
94	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 19	dom mieszkalny murowany, I ćw. XX w.
95	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 20	dom mieszkalny murowany, I ćw. XX w.
96	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 21	dom mieszkalny murowano- drewniany, około 1930 r.
97	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 25	dom mieszkalny murowany, około 1918 r.
98	Maków Mazowiecki	ul. Rynek 28	dom mieszkalny murowany, około 1920- 1930 r.
99	Maków Mazowiecki	ul. Sportowa	cmentarz żołnierzy radzieckich, około 1950- 1955 r.
100	Maków Mazowiecki	ul. Sportowa	mogiła pomordowanych
101	Maków Mazowiecki	ul. Sportowa 62	dom mieszkalny drewniany, około 1930- 1935 r.

102	Maków Mazowiecki	ul. Sportowa 64	dom mieszkalny drewniany, około 1930 r.
103	Maków Mazowiecki	ul. Wiśniowa 1	dom mieszkalny drewniany, około 1935 r.
104	Maków Mazowiecki	ul. Warszawska 24	dom mieszkalny drewniany, około 1935- 1937 r.
105	Maków Mazowiecki	ul. Warszawska 30	dom mieszkalny drewniany, około 1935 r.

5.6. Zabytki archeologiczne oraz zabytkowe obszary

Na terenie miasta Maków Mazowiecki, znajduje się 18 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, które są śladem materialnej działalności ludzkiej w przeszłości. Wykaz stanowisk przedstawia tabela poniżej (Tabela nr 4).

Tabela nr 4. Stanowiska archeologiczne na terenie miasta Maków Mazowiecki

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR OBSZARU AZP	NR STANOWISKA W MIEJSCOWOŚCI/ NA OBSZARZE	CHRONOLOGIA	FUNKCJA STANOWISKA
1	Bazar Nowy	43-67	1/1	XII- XIII w.	cmentarzysko szkieletowe
2	Bazar Nowy	43-67	2/2	XI- XIII w.	Osada
3	Bazar	43-67	1/3	XII- XIII w.	Osada
4	Maków Mazowiecki	43-67	1/13	XIV- XVII w.	Osada
5	Maków Mazowiecki	43-67	2/14	XIV- XV w.	Osada
6	Maków Mazowiecki	43-67	3/15	XIV- XVII w.	Osada
7	Maków Mazowiecki	43-67	4/16	XIV- XVII w.	Osada
8	Maków Mazowiecki	43-67	5/17	XIV- XVII w.	Osada
9	Maków Mazowiecki	43-67	6/18	XIV- XVII w.	Osada
10	Maków Mazowiecki	43-67	7/21	XVI- XVIII w.	Osada
11	Maków Mazowiecki	43-67	8/25	XI- XIII w.	?
				XIV- XVII- XIX w.	Osada
12	Maków Mazowiecki	43-67	9/26	nieokreślona	?
				XIV- XVII w.	Osada
13	Maków Mazowiecki	43-67	10/27	starożytność	?
				XI- XIII w. ?	Osada
				XIV- XVII w.	Osada
14	Zakliczewo Gaj	44-67	1/24	nowożytna	Osada
15	Zakliczewo Gaj	44-67	2/25	nowożytna	Osada
16	Zakliczewo Gaj	44-67	3/26	nowożytna	Osada
17	Zakliczewo Gaj	44-67	4/27	nowożytna	Osada
18	Zakliczewo Gaj	44-67	5/28	nowożytna	Osada

5.7. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Synteza elementów przyrody i widocznych efektów działalności człowieka jest architekturą krajobrazu, czyli formą, która obok treści składa się na krajobraz kulturowy. Ochrona tego krajobrazu to pełna ochrona obiektu zabytkowego wraz jego otoczeniem i walorami przyrodniczymi, roślinnością i warunkami socjologicznymi. Polega na ochronie najcenniejszych obiektów, zespołów, obszarów i świadomym ich przekształcaniu w taki sposób by tworząc nowe wartości unikać deformacji istniejącego, historycznie ukształtowanego dziedzictwa. Chronić należy więc nie tylko obiekty architektury, kapliczki i figury przydrożne, również krajobraz ukształtowany ludzką ręką. Przykładem takiego krajobrazu są między innymi obiekty wpisane do rejestru zabytków znajdujące się na terenie miasta Maków Mazowiecki.

W dziedzictwie kultury materialnej i historycznej tradycji miejskiej Makowa Mazowieckiego, za najważniejszą wartość należy uznać układ urbanistyczny miasta lokacyjnego, który przetrwał we względnie nieznkształconej postaci. Bardzo ważnym elementem tego układu jest średniowieczny zespół kościoła pw. Bożego Ciała, który dominuje w panoramie miasta. Późniejsze dzieje miasta nie pozostawiły po sobie tak znaczących, jak miasto lokacyjne, wartości historyczno- kulturowych. Zachowane jednak obiekty zabudowy historycznej miasta polokacyjnego (głównie z II połowy XIX w. i początku XX w.) w istotny sposób kształtują obecny charakter architektoniczny śródmieścia miasta, a ich ochrona powinna stanowić jeden z głównych celów polityki przestrzennej w przekształcaniach tego obszaru.

Do najbardziej wartościowych obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie miasta Maków Mazowiecki:

- **Kościół parafialny pw. Bożego Ciała, ul. Kościelna 11**

Datowanie: 1490 r.

Według kronik parafialnych drewniany kościół został wzniesiony w około 1200 r. Parafię erygował Jakub z Korzkwi- biskup płocki. Budowę obecnego kościoła rozpoczęto w 1490 r. staraniem proboszcza makowskiego, księdza Stanisława z Lipia Lipskiego. Obecną świątynię stanowiła prawdopodobnie nawa główna obecnego stanu świątyni. W 1511 r. prowadzone były prace budowlane, w czasie których powstała kruchta, poprzedzająca elewację zachodnią, zwieńczona neobarokowym, tynkowanym szczytem. Wewnątrz kruchty jest sklepienie kolebkowo- krzyżowe, które wskazuje na późniejsze przeróbki. W tym okresie powstała także zakrystia, wraz ze znajdującą się nad nią salką, która pełniła wówczas funkcję skarbcza. Pod koniec XVI w. obok kościoła wybudowano wolnostojącą dzwonnice. Kolejne prace miały miejsce w 1630 r., kiedy dobudowano kaplicę św. Anny. Podczas potopu szwedzkiego kościół został zniszczony. W połowie XVIII w. wymieniono w kościele dach i sufit. W 1789 r. kościół został zniszczony podczas pożaru miasta. Wnętrze kościoła zniszczone zostało w 1812 r. podczas przemarszu wojsk napoleońskich. W latach 1806- 1837 kościół nie był użytkowany ze względu na zły stan. W latach 1806- 1807 pełnił funkcję więzienia, a następnie piekarni. W 1839 r. wykonane zostały drewniana podłoga oraz balustrada oddzielająca prezbiterium od nawy głównej. W kolejnych latach dobudowano boczną kruchtę od strony północnej oraz murowany chór

muzyczny. Pod chórem wykonano sklepienie kolebkowe z lunetami. Odrestaurowany kościół ponownie zaczął pełnić funkcje religijne. Ostatnie prace remontowe makowskiego kościoła w XIX w. miały miejsce w 1886 r. Naprawiono mury, zakończono ściany szczytowe oraz zainstalowano rynny. Wewnątrz świątyni wykonano sufity łukowe w nawach bocznych, odremontowano obie kruchty i przeprowadzono kapitalny remont zakrystii. Wykonano betonową podłogę i zewnętrzne wejście oraz przerobiono skarbiec. Wraz z pracami remontowo- budowlanymi dokonano uzupełnienia wyposażenia świątyni. Poddano konserwacji organy, wykonano sześć konfesjonałów, dwie szafy dla bractw i cechów, wymurowano piscinę przy chrzcielnicy, naprawiono ołtarze i okna oraz wykonano ławki wokoło ścian. W 1914 r. w dzwonnicy zamontowany został zegar z 1880 r. Dzwonnica z biegiem czasu uległa zniszczeniu i w 12.06.1921 r. runęła. W 1926 r. wybudowana została nowa dzwonnica, bliżej świątyni, dostosowana wyglądem do budynku kościoła wykonana z cegły, nietynkowana, w stylu pseudogotyckim. W czasie działań wojennych w 1944 r. kościół został uszkodzony, po wojnie został remontowany- po 1944 r. i w 1964 r.

Kościół orientowany, usytuowany w południowej części bloku przyrynkowego, prostopadle do drogi z Pułtuszka do Przasnysza i jej odgałęzienia, będącego przedłużeniem ulicy wzdłuż zachodniej pierzei rynku. Teren przykościelny ogrodzony płotem z metalowych prętów na betonowych słupkach i fundamencie z kamienia. W północno- zachodnim narożniku placu kościelnego usytuowana dzwonnica z 1926 r., na wschód od kościoła, po przeciwnej stronie ulicy plebania. W południowej części placu kościelnego, znajduje się figura Pana Jezusa Miłosiernego. Charakterystyczną cechą figury jest to, że sylwetka nie jest wyprostowana, ale lekko pochylona do przodu.

Kościół trójnawowy, bazylikowy, z prezbiterium szerokości nawy głównej, zamknięty prosto, mającym od północy trójprzęsłową zakrystię. Korpus nawowy trójprzęsłowy, z węższymi nawami bocznymi, oddzielonymi dwiema parami filarów. Przy przęśle wschodniej nawy, znajduje się kwadratowa w planie kaplica św. Anny. Przy przęśle środkowym- północna, kwadratowa kruchta boczna. Od zachodu przylega prostokątna w planie kruchta, powstała współcześnie z kościołem.

Kościół o bryle rozczłonkowanej, opięty trójuskokowymi skarpami (przy ścianie wschodniej prezbiterium- skarpy czterouskokowe). Dachy nad nawą, prezbiterium i kruchtami dwuspadowe. Dach prezbiterium niższy, oddzielony od korpusu nawowego- półszczytem ze sterczynami, zwieńczonymi kwadratowym cokołem, z czterema okrągłymi płycinami, zakończonym szczykami i postumentami w narożach. Po bokach cokołu, w górnej części półszczytu, po cztery wąskie, ostrołukowe blendy. Dachy zakrystii i naw bocznych pulpitowe, kaplicy trójpołaciowy.

Kościół murowany z cegły, na fundamencie z kamieni polnych. Cegła o układzie polskim, z użyciem zendrówki układanej w romby (ściana południowa korpusu nawowego i północna prezbiterium) oraz dużych zciosanych kamieni polnych, w tym młyńskich (ściana północna prezbiterium). Tynkowane ściany nawy głównej, kaplicy, wschodnie przęśla nawy południowej, kruchty bocznej oraz pas podokapowy, blendy w szczytach i przy otworach drzwiowych i okiennych. W zakrystii trzy przęśla sklepienia

kolebkowego, na gurtach z lunetami, w kruchcie zachodniej- sklepienie kolebkowo-krzyżowe, po chórem muzycznym- kolebkowe z lunetami. W pozostałych pomieszczeniach strop. Otwory drzwiowe: w kruchcie zachodniej- ostrołukowe, z drewnianymi drzwiami dwuskrzydłowymi, spongowymi (od południa z nadświetlem), w kruchcie północnej- prostokątne z drewnianymi drzwiami, dwuskrzydłowymi, spongowymi, zakrystii- drzwi zamknięte półkoliście, drewniane, spongowe, jednoskrzydłowe do prezbiterium, dwuskrzydłowe z nadświetlem na zewnątrz. Okna w nawach ostrołukowe, w kaplicy i zakrystii zamknięte półkoliście. Dachy kryte blachą cynkową.

Elewacja zachodnia i frontowa poprzedzona kruchtą z wejściem od zachodu i południa, ze szczytem ujętym splotami zakończonymi wolutami. Do kruchty przylega ukośna, dwuboczna wieżyczka klatki schodowej. W półszczytach naw bocznych- po dwie zamknięte odcinkiem łuku płycin. Wyżej wydzielony gzymsem trójkątny szczyt z sześcioma sterczynami, pięcioma płycinami, zamkniętymi odcinkowo w części dolnej i jedną w części górnej, umieszczoną centralnie. Elewacje boczne trójosiowe. W południowym przęśle przy kaplicy św. Anny zamurowany, ostrołukowy portal uskokowy. Do środkowego przęśla elewacji północnej przylega kruchta boczna. Okna ściany południowego prezbiterium zamurowane. Elewacja wschodnia ze ścianą prezbiterium rozczłonkowane ostrołukową płyciną (zamurowane okno), ujmowaną dwiema zamkniętymi dwułucznie na konsolkach.

Wyposażenie: ołtarze boczne barokowe, uzupełniane w XIX w., w kaplicy ołtarz barokowy z XVII w., na ścianie tęczowej krucyfiks barokowy z około połowy XVII w., w prezbiterium kamienny nagrobek manierystyczny Jędrzeja Noskowskiego (starosty, zmarłego w 1951 r.), w kruchcie zachodniej granitowa kropielnica.

- **Cmentarz przykościelny przy kościele parafialnym pw. Bożego Ciała, ul. Kościelna 11**

Datowanie: XIX/ XV w.

Cmentarz przykościelny powstał jako grzebalny, w okresie erygowania parafii i budowy pierwszego kościoła. Cmentarz użytkowany do okresu przed połową XIX w., być może w trakcie odbudowy kościoła- około 1837 r. Przekształcony na teren zielony, stanowiący dekoracyjne otoczenie kościoła.

- **Stary cmentarz- Miejsce Pamięci Narodowej, ul. Moniuszki/ Armii Krajowej**

W XII i XIII w. znajdował się w tym miejscu kościół pw. św. Piotra, dookoła którego chowano zmarłych. Zmarłych chowano tam z przerwami do 1940 r. Cmentarz zniszczony w czasie II wojny światowej przez Niemców i zamieniony w park. W 1993 r. miejsce po starym cmentarzu uznano za Miejsce Pamięci Narodowej. Znajdują się tu ślady najważniejszych wydarzeń historycznych rozgrywających się na ziemi makowskiej: mogiła Powstańców Styczniowych 1863 r., mogiła żołnierzy poległych w wojnie 1920 r. (pomnik składa się z krzyża i tablicy marmurowej obsadzonej na kamiennym podeście), kwatera żołnierzy niemieckich z 1914 r., pomniki poświęcone bohaterom II wojny światowej oraz nauczycielom działającym w tajnym nauczaniu.

Kwatera żołnierzy niemieckich z I wojny światowej znajduje się w południowo-zachodniej części cmentarza. Kwatera ogrodzona niskim sokołikiem betonowym w kształcie

prostokąta. W centralnym miejscu znajduje się drewniany krzyż, ustawiony na kamiennym podłożu z współczesną tablicą informacyjną w języku polskim i niemieckim.

Pomnik upamiętniający Powstańców Styczniowych 1863 r. znajduje się w centralnej części cmentarza. Składa się z dużego głazu wmurowanego na kamiennym podeście. Na głazie tablica z wyrytym rokiem wybuchu Powstania Styczniowego.

- **Dawna łaźnia miejska, ul. Kościelna (dawna ul. Bieruta)**

Datowanie: 1922 r.

W 1922 r. Zarząd Miasta, otrzymał fundusze na budowę łaźni miejskiej- 75 % na pokrycie kosztów. Pozostałą część kwoty pokryło miasto. Łaźnia została wzniesiona na obszarze miejskim- 173,25 m². Przy budynku wybudowano także komorę dezynfekującą z suchą parą. Po 1945 r. budynek został przebudowany, na parterze była łaźnia i pralnia, która funkcjonowała do lat 70- tych XIX w. W tym czasie piętro zostało przeznaczone na cele mieszkalne, a parter był nieużytkowany. W 1988 r. budynek został kupiony przez prywatnych właścicieli.

Budynek wolnostojący, na planie prostokąta, ze środkowymi ryzalitami w dłuższych bokach, trzypasmowy (z drobnymi licznymi podziałami). Klatka schodowa w paśmie północnym. Wejście od strony wschodniej i zachodniej. Użytkowa część poddasza na planie krzyża. Fundamenty i ściany murowane z cegły. Budynek podpiwniczony, jednokondygnacyjny, z jednopiętrowymi nadbudówkami nad ryzalitami- kryte dachem trzyspadowym. Dach korpusu głównego czterospadowy. W południowej i północnej połaci dachu mansardy kryte dachem jednospadowym.

- **Układ przestrzenny Mławskiej Kolei Dojazdowej**

Kolej zbudowana przez Niemców w czasie I wojny światowej. Dowoziła amunicję na front, służyła do transportu rannych, przewoziła buraki cukrowe do cukrowni w Krasieńcu, zaopatrywała w paliwo wojskowe lotnisko w Przasnyszu, przewoziła pasażerów. Linia kolei wąskotorowej doprowadzona do Makowa w 1949 r., w 1952 r. przedłużona do Zamościa. Przedłużenie zlikwidowane w 1961 r. wraz ze zmianą rozstawu torów. Pierwotnie trasa miała długość 74 km i przebiegała z Mławy poprzez Grudusk, Przasnysz, Krasne do Makowa Mazowieckiego, gdzie kończą się tory. W kolejnych latach przebudowa obiektów stacji. W 1986 r. zlikwidowany ruch pasażerski, od 2005 r. linia nieużytkowana. Obecnie pełni funkcję turystyczną.

- **Zabytki kultury żydowskiej**

Pierwsze wiadomości o istnieniu kahału (gmina) żydowskiego w Makowie Mazowieckim pochodzą z II połowy XVI w. Mieściła się ona w północnej części miasta. Przy ul. Zielony Rynek stała łaźnia żydowska (budynek istnieje do dziś przy ul. Admirala Ricovera 19), naprzeciwko dom kahałny z mieszkaniem dla rabina i przytułek dla starców (nie istnieje). Po drugiej stronie Orzyca rozciągał się stary cmentarz żydowski (nie istnieje).

Miejscowi Żydzi trudnili się handlem i rzemiosłem, od połowy XIX w. także działalnością społeczną. Władza miejska odnosiła się do zamieszkałych w mieście Żydów z wielką tolerancją. Istniało wiele (tworzonych od połowy XVIII w.) żydowskich bractw religijnych: „Misznajoth”, „Chewra Kdysza”, „Chewras Thilim”, „Ain Jakow” i „Midrasz”. Każde miało swój oddzielny dom modlitw. W całym kraju słynna była wyższa uczelnia talmudyczna- Jeszywa makowska. W czasie II wojny światowej Niemcy zniszczyli istniejący wówczas stary kirkut oraz wzniesioną w XVIII w. jedną z nielicznych w Polsce w stylu bizantyjskim synagogę makowską, w której mieściły się między innymi: świecznik roboty gdańskiej z 1837 r., „krzesło Eliasza”- stary zabytek sztuki ludowej, ręcznie pisany na pergaminie modlitewnik i wiele rodaków Tory.

- **Łaźnia żydowska ul. Admirała Ricovera 1**

Datowanie: około 1900 r., remont w 1991 r.

Budynek usytuowany szczytowo, w głębi działki. Murowany z cegły, tynkowany. Na rzucie prostokąta, dwutraktowy, czteropasmowy. Klatka schodowa w drugim paśmie traktu frontowego. Parterowy z mieszkalnym poddaszem. Dach dwuspadowy z facjatką, kryty blachą. Elewacja frontowa sześćoosiowa, boczne- trzy i pięcioosiowa. W szczytach elewacji bocznych prosty gzyms kroksztynowy i na osi prostokątne blendy zamknięte półkuliście. Odbudowana po wojnie na warsztat naprawy samochodów. W ostatnich latach gruntownie wyremontowany i zaadoptowany na siłownię.

- **Budynek dawnej bożnicy „Bet Hamidrasz”, ul. Zielony Rynek 5**

Datowanie: około 1857 r.

Budynek wybudowany przez rodzinę rabina Efraima Fiszela Najmana-Salomona od 1857 r. z własnych funduszy. W 1865 r. budowa jeszcze nie była całkowicie zakończona. Za czasów rabina Jehudy Łejba Grabena, od 1882 r. założono tu jesziwę, której uczniem był między innymi Nachum Sokołow- znany działacz organizacji syjonistycznej. Budynek zniszczony w czasie II wojny światowej. Po 1945 r. odbudowano go z przeznaczeniem na dom mieszkalny, wewnątrz zostało przebudowane i podzielone na mniejsze pomieszczenia, żeliwne kolumny bimy zostały zachowane- częściowo obmurowane, wtórnymi ścianami działowymi.

Budynek wolnostojący, usytuowany na rogu ul. Zielony Rynek i Bużnicznej. Pierwotnie dom modlitewny „Bet Hamidrasz”.

Budynek murowany z cegły, tynkowany. Na rzucie prostokąta. Pierwotnie dwutraktowy, w części wschodniej sala modlitewna z bimą, wydzieloną żeliwnymi kolumnami, w części zachodniej babiniec. Na piętrze, w mieszkalnym poddaszu, znajdowało się mieszkanie rabina. Dach czterospadowy, mansardowy z pięcioma w dłuższych i trzema w krótszych połaciach dachu, kryty blachą. Elewacja główna, wschodnia, czteroosiowa, elewacje boczne trzyosiowe, dzielone prostymi płycinami, zwieńczone profilowanym gzymsem koronującym.

- **Dawny Dom Kahalny ul. Zielony Rynek 6**

Datowanie: lata 1860- 1873, remonty: po 1945 r., 2014 r.

Budowę domu rozpoczęto po 1860 r. z inicjatywy kupca Hersza Chaima Bluma, z funduszy własnych oraz za pieniądze składkowe gminy żydowskiej. Został wybudowany na placu, który był własnością gminy żydowskiej. Przeznaczony na administrację gminy żydowskiej oraz mieszkanie dla rabina i duchownych. Przebudowany po 1945 r. Obecnie obiekt w posiadaniu prywatnego właściciela, w 2014 r. gruntowanie odremontowany.

Budynek wolnostojący, usytuowany na rogu ul. Zielony Rynek i Buźnicznej. Budynek murowany z cegły, tynkowany. Na rzucie prostokąta, dwutraktowy, trzypasmowy z sienią na osi w trakcie frontowym. Budynek dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Elewacja frontowa pięcioosiowa, elewacje boczne dwuosiowe. Elewacje proste, bezstylowe, przedzielone gzymsem kordonowym, zwieńczonym gzymsem koronującym. Dach dwuspadowy, kryty blacho- dachówką.

- **Stary kirkut**

Datowanie: XVIII w.

Cmentarz położony był w starej części miasta, pomiędzy ul. Przasnyską, Adamowską i Grabową, na prawym brzegu rzeki Orzyc. W czasie II wojny światowej zniszczony przez Niemców. W czasach PRL na terenie dawnego cmentarza utworzony został dworzec PKS. Znalezione macewy wykorzystywane były do wykładania chodników. Najstarsza zachowana macewa pochodzi z 1879 r. W 1987 r. na skraju dworca wzniesiono pomnik z odzyskanych płyt nagrobnych. Pomnik odsłonięto 14 grudnia 1987 r.

- **Nowy kirkut**

Datowanie: około 1870 r.

Cmentarz położony był w północno- zachodniej części miasta, przy ul. Ciechanowskiej, po jej północnej stronie. Teren cmentarza lekko wzniesiony ponad poziom ulicy. Cmentarz zniszczony w trakcie wojny oraz po 1945 r. Macewy zostały użyte do budowy chodników. Współcześnie na terenie cmentarza znajdował się magazyn zbożowy. Część macew została użyta do budowy lapidarium przy Starym Kirkucie.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń

W celu właściwej oceny stanu dziedzictwa kulturowego miasta Maków Mazowiecki oraz możliwości gminy w tym zakresie, przeprowadzono analizę SWOT.

Tabela nr 5. Analiza SWOT

SILNE STRONY MIASTA MAKÓW MAZOWIECKI	SŁABE STRONY MIASTA MAKÓW MAZOWIECKI
<ul style="list-style-type: none"> • dogodne położenie komunikacyjne- centrum Polski; 	<ul style="list-style-type: none"> • brak popularyzacji wiedzy o wartości chronionych obiektów oraz idei

<ul style="list-style-type: none"> • otwartość i przychylność władz samorządowych; • środowisko przyrodnicze miasta, sprzyjające promowaniu na tym obszarze aktywnej rekreacji i sportu; • występujące formy prawne ochrony przyrody: pomniki przyrody; • walory krajobrazowe miasta; • zaktualizowana gminna ewidencja zabytków; • wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej; • opracowane miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta; • bogata i ciekawa historia miasta; • placówki upowszechniania kultury na terenie miasta: Miejski Dom Kultury, Towarzystwo Miłośników Ziemi Makowskiej, Miejska Biblioteka Publiczna; • silne poczucie tożsamości lokalnej mieszkańców. 	<p>ochrony zabytków;</p> <ul style="list-style-type: none"> • niewykorzystywanie regionalizmów; • zbyt małe zaangażowania społeczeństwa w rozwój miasta; • niewystarczający stan zabezpieczenia zabytków i postępujący proces ich niszczenia; • niewystarczająca wizualizacja obszaru (brak tablic informacyjnych, witaczy, oznakowań tras, szlaków, miejsc historycznych, punktów turystycznych); • słabo rozwinięta baza noclegowa i gastronomiczna; • brak wystarczających środków w budżecie miasta na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego; • słabo zagospodarowane tereny zielone na terenie miasta.
--	---

SZANSE MIASTA MAKÓW MAZOWIECKI	ZAGROŻENIA MIASTA MAKÓW MAZOWIECKI
<ul style="list-style-type: none"> • pojawienie się funduszy pomocowych wspomagających inwestycje miejskie; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • podniesienie poziomu życia ludzi; • wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; • wzrost świadomości w widzeniu obiektu zabytkowego jako miejsca do życia i jako lokowanie kapitału; • kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych w oparciu o atrakcyjny 	<ul style="list-style-type: none"> • brak jasnych i przejrzystych przepisów regulujących działania przy obiektach zabytkowych niewpisanych do rejestru zabytków; • wprowadzanie elementów obcych, nowej zabudowy- np. nieprzemyślanej, niezgodnej z historyczną kolorystyki, agresywnych nośników reklamowych, architektury niezgodnej z lokalnymi tradycjami; • brak skutecznej egzekucji prawa; • jednowymiarowe postrzeganie

<p>sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych;</p> <ul style="list-style-type: none"> • koncepcja jednolitego systemu informacji i oznaczeń turystycznych w Polsce; • poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej; • wyeksponowanie atutów miasta w promocji Powiatu Makowskiego; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • wzrost świadomości w widzeniu obiektu zabytkowego, jako miejsca do życia i jako lokowanie kapitału; • kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych, w oparciu o atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych; • poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej; • wysoka atrakcyjność turystyczna regionu. 	<p>zasobów dziedzictwa kulturowego: wyłącznie poprzez pryzmat ich gospodarczego wykorzystania lub przeciwnie- jedynie jako zasobu historycznego;</p> <ul style="list-style-type: none"> • brak dostatecznego nadzoru nad remontami i przebudowami obiektów zabytkowych; • brak środków finansowych na infrastrukturę; • skomplikowane procedury w ubieganiu się o środki zewnętrzne skutkujące stosunkowo niewielkim wykorzystaniem środków z Unii Europejskiej, zwłaszcza przez osoby prywatne; • niska świadomość mieszkańców miasta w temacie skarbów kultury, dziedzictwa i tradycji charakteryzujących gminę; • zerwanie ciągłości kulturowej- zmiana systemu wartości pomiędzy pokoleniami.
--	--

7. Założenia programowe

Program opieki nad zabytkami dla miasta Maków Mazowiecki służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego, w różnych dziedzinach życia społecznego. Realizacja wyznaczonych celów, wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju gminy. Ważne jest także, aby właściciele zabytkowych obiektów, zmienili swoje podejście, przyczyniając się w ten sposób do poprawy stanu zachowania wszelkich dóbr środowiska kulturowego i naturalnego.

Na podstawie przeprowadzonej oceny stanu dziedzictwa kulturowego gminy, za pomocą analizy SWOT, zostały opracowane dwa priorytety, do których realizacji wyznaczono kierunki działania wraz z zadaniami. Czynności te osiągnięte zostaną w perspektywie długofalowej, wieloletniej, których ostatecznym rezultatem będzie przywrócenie zabytkom miasta właściwych im walorów historycznych i estetycznych.

7.1. Priorytety programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki

PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego miasta, jako element rozwoju gospodarczo- społecznego miasta Maków Mazowiecki.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców miasta Maków Mazowiecki.

7.2. Kierunki działań i zadania programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki

Dla priorytetu pierwszego, ustalono następujące kierunki działań, wraz z zadaniami dla każdego z kierunków.

PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego miasta, jako element rozwoju gospodarczo- społecznego miasta.

KIERUNKI DZIAŁAŃ:

1. Podjęcie działań mających na celu podniesienie atrakcyjności krajobrazu kulturowego gminy na potrzeby edukacyjne, społeczne i turystyczne.

ZADANIA:

- przestrzeganie i uaktualnianie zasad dotyczących umieszczania szyldów i reklam na obiektach zabytkowych, ujętych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego;
- opracowanie zintegrowanego systemu informacji wizualnej obejmującego zasoby i wartości dziedzictwa kulturowego miasta Maków Mazowiecki, np. informacje o znanych postaciach zamieszkujących kiedyś tereny miasta, spis zabytków i stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenie miasta (zawierający krótki opis każdego z nich);
- umieszczenie tablic zawierających krótką informację na temat historii obiektu.

2. Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego.

ZADANIA:

- egzekwowanie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego;
- promowanie istniejących wartości krajobrazowych miasta oraz atrakcyjnych przestrzeni widokowych, w tym ochrona historycznego tła krajobrazowego;
- w momencie przyjmowania nowych planów, strategii, zwiększenie uwagi na prawidłowość treści dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami;

- wspieranie rozwoju miejskich punktów- centrów kulturalnych: Miejskiego Domu Kultury, Towarzystwa Miłośników Ziemi Makowskiej, Miejską Bibliotekę Publiczną;
- umieszczenie tabliczek „zabytek chroniony prawem” na obiektach wpisanych do Rejestru Zabytków prowadzonego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, w uzgodnieniu ze Starostą;

Właściciel zabytku, w celu poinformowania, iż dany obiekt jest zabytkiem, może umieścić na nim znak informacyjny o tym, że podlega on ochronie- wynika to z art. 12 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Znak ma kształt pięciokątnej tarczy skierowanej ostrzem w dół, o wymiarach 185 x 100 mm, wykonanej z blachy, na białym tle w górnej części napis „ZABYTEK CHRONIONY PRAWEM”, poniżej tarcza herbowa złożona z błękitnego kwadratu, którego jeden z kątów tworzy ostrze tarczy, oraz umieszczonego nad nim błękitnego trójkąta, rozgraniczony po każdej stronie białym trójkątem;

- szkolenie pracowników w zakresie sporządzania wniosków dotyczących dotacji, uzyskania zewnętrznych funduszy na ochronę dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego.

3. Rozszerzenie zasobów prawnych form ochrony zabytków miasta Maków Mazowiecki.

ZADANIA:

- bieżąca aktualizacja i weryfikacja obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków;
- wystąpienie o wpis do rejestru zabytków kolejnych obiektów, których miasto jest właścicielem;
- uwzględnianie ochrony zabytków przy planowaniu zadań inwestycyjnych miasta;
- uwzględnienie postulatów ochrony dziedzictwa kulturowego i walorów przyrodniczych w treści dokumentów planistycznych, między innymi przy zmianie istniejących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego;
- jasne i czytelne zaprezentowanie wszystkich form ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumentach strategicznych gminy- szczegółowe oznaczenie zabytków i lokalizacji terenów objętych ochroną;
- zbieranie informacji, co dwa lata, od właścicieli obiektów wpisanych do rejestru zabytków, dotyczących przeprowadzonych remontów.

4. Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.

ZADANIA:

- prowadzenie prac remontowo- konserwatorskich przy obiektach zabytkowych;
- zmiany zagospodarowania przestrzennego, realizacje inwestycji, będących własnością gminy, przy bezwzględnym przestrzeganiu ustawowego wymogu uzyskiwania konserwatorskiego pozwolenia na prowadzenie prac w budynkach objętych ochroną, na podstawie wpisu do rejestru zabytków, indywidualnego lub zespołowego;

- prowadzenie okresowych kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków stanowiących własność gminy, w celu wytypowania najbardziej zagrożonych, wymagających niezbędnych remontów, na tej podstawie opracowanie planu remontów;
- działania mające na celu ochronę i zapobieganie dewastacji kapliczek, krzyży, znajdujących się na terenie miasta, poprzez odpowiednie zabezpieczenia, np. za pomocą zadaszenia, ogrodzenia;
- wskazanie właścicielom konieczności przeprowadzenia prac remontowo-konserwatorskich;
- wskazanie możliwości uzyskania dotacji lub refundacji kosztów prac z funduszy krajowych, wojewódzkich i europejskich;
- prace porządkowo- pielęgnacyjne na terenach zielonych i cmentarzach wpisanych do gminnej ewidencji zabytków, będących własnością miasta;
- prowadzenie prac remontowo- konserwatorskich przy historycznych nagrobkach i miejscach pamięci narodowej na zabytkowych cmentarzach: przy ul. Kościuszki, ul. Moniuszki/ Adamowskiej, ul. Sportowej;

Dla priorytetu drugiego, ustalono następujące kierunki działań, wraz z zadaniami dla każdego z kierunków.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców miasta Maków Mazowiecki.

KIERUNKI DZIAŁAŃ:

1. Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy.

ZADANIA:

- umieszczenie na stronie internetowej miasta gminnej ewidencji zabytków wraz z kartami obiektów oraz Gminnym programem opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki na lata 2015- 2018;
- zapoznanie mieszkańców z zagadnieniami dotyczącymi gminnej ewidencji zabytków oraz przybliżenie skutków prawnych z tym związanych;
- stworzenie „vademecum” poświęconego zabytkom dla właścicieli obiektów zabytkowych;
- opracowanie interaktywnej mapy miasta z naniesioną lokalizacją obiektów zabytkowych, ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego.

2. Popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym miasta.

ZADANIA:

- wydawanie i wspieranie publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy;

- prowadzenie działalności edukacyjnej skierowanej do młodzieży szkolnej poprzez organizowanie dla niej: konkursów szkolnych popularyzujących historię miasta oraz jego zabytki;
- nagłaśnianie, promowanie i informowanie lokalnej społeczności, o ważnych odkryciach konserwatorskich i archeologicznych, w celu budowania tożsamości historycznej oraz kreowania właściwych zachowań wobec dziedzictwa kulturowego;
- organizowanie wystaw tematycznych i prelekcji na temat zasobu kulturowego miasta;
- opracowanie szlaków turystycznych, wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego.

8. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami

Gminny program opieki nad zabytkami realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych w nim priorytetów. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno- prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym programie będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- instrumenty prawne, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:
 - aktualizacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego;
 - wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością miasta;
 - wykonywanie decyzji administracyjnych z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków.
- instrumenty finansowe:
 - finansowanie prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością miasta;
 - korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje.
- instrumenty społeczne:
 - prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego miasta Maków Mazowiecki;
 - edukacja kulturowa.
- instrumenty koordynacji:
 - realizacja projektów i programów miasta, dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy;
 - realizacja poprzez monitoring stanu środowiska kulturowego.
- instrumenty kontrolne:

- aktualizacja i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków;
- oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym miasta;
- analizy stanu zachowania dziedzictwa kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Maków Mazowiecki

Zgodnie z art. 87 ust. 5 ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. nr 162 poz. 1568, z późn. zm.), burmistrz miasta zobowiązany jest do sporządzania, co dwa lata, sprawozdań z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami i przedstawiania go Radzie Miejskiej. Wykonanie takiego sprawozdania, powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji programu, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami oraz efektywność ich wykonania.

Dla priorytetu I- Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo- społecznego miasta, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji programu opieki nad zabytkami:

- procentowy poziom wydatków budżetu miasta poniesionych na realizację programu ochrony i opieki nad zabytkami;
- wartość pozyskanych środków finansowych ze źródeł pozabudżetowych przez miasto;
- liczba obiektów poddanych pracom zabezpieczającym przed zniszczeniem lub kradzieżą;
- ilość umieszczonych tabliczek „zabytek chroniony prawem” na obiektach wpisanych do rejestru zabytków;
- ilość przeprowadzonych kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność miasta i pozostałych jednostek;
- ilość umieszczonych tablic zawierających krótką informację na temat historii obiektu;
- ilość wspólnych przedsięwzięć z miejskimi punktami- centrami kulturalnymi;
- ilość zebranych informacji od właścicieli obiektów wpisanych do rejestru zabytków, dotyczących przeprowadzonych remontów;
- ilość przeprowadzonych szkoleń w zakresie sporządzania wniosków dotyczących dotacji, uzyskania zewnętrznych funduszy na ochronę dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego;
- ilość prowadzonych prac remontowo- konserwatorskich przy obiektach zabytkowych;
- ilość prac porządkowych, remontowych na terenach zielonych i cmentarzach wpisanych do gminnej ewidencji zabytków, przy historycznych nagrobkach i miejscach pamięci narodowej.

Dla priorytetu II- Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców miasta Maków Mazowiecki, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji programu opieki nad zabytkami:

- liczba opracowanych i wydanych publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego miasta;
- ilość przeprowadzonych konkursów szkolnych popularyzujących historię miasta oraz jego zabytki;
- ilość przedstawionych mieszkańcom informacji dotyczących gminnej ewidencji zabytków oraz przybliżenie skutków prawnych z tym związanych;
- ilość wejść na stronę internetową miasta zawierającą gminną ewidencję zabytków, Program opieki nad zabytkami, mapę z naniesioną lokalizacją obiektów zabytkowych;
- ilość zorganizowanych wystaw tematycznych i prelekcji na temat zasobu kulturowego miasta;
- ilość opracowanych szlaków turystycznych, wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze miasta z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów programu opieki nad zabytkami. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

10.1. Dotacje

Sprawy, związane z dofinansowaniem prac przy obiektach zabytkowych, reguluje rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 roku „W sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków”, (t. j., Dz. U. z 2014 r. poz. 399).

Dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub posiadającej taki zabytek w trwałym zarządzie. Udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

W przypadku refundacji kosztów prac wniosek powinien być złożony w roku następującym po roku, w trakcie którego zakończono wszystkie prace konserwatorskie i roboty budowlane podlegające dofinansowaniu.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, określa szczegółowo wykaz działań które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wewnątrz;
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru;
- zakup i montaż instalacji przeciwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo, dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,

- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, udzielonych przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

- **Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków**

Udzielane są w celu poprawy stanu zachowania zabytków poprzez ochronę i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, konserwację i rewaloryzację zabytków, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Kwalifikują się prace prowadzone przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, realizowane bez udziału środków europejskich. Planowane w roku udzielenia dotacji lub prowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (refundacja). Uprawnionymi wnioskodawcami są jednostki posiadające tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego.

Zasady udzielania dotacji:

- dofinansowanie może obejmować jedynie nakłady konieczne na prace określone w art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
- dofinansowanie może być udzielone do wysokości 50 % nakładów koniecznych. W wyjątkowych wypadkach (wyjątkowa wartość historyczna, artystyczna lub naukowa obiektu, wymagane przeprowadzenie złożonych technologicznie robót, stan zachowania zabytku wymaga natychmiastowej interwencji) dofinansowanie może stanowić 100 % wartości robót.

- **Dotacje wojewódzkie i powiatowe**

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa (Rady Powiatu) w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane.

- **Dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji- fundusz kościelny**

Środki Funduszu Kościelnego można przeznaczyć na remonty i konserwację obiektów sakralnych o wartości zabytkowej (art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 i § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, w sprawie rozszerzenia celów Funduszu Kościelnego, Dz. U. nr 61 poz. 354). Dotacją mogą być objęte podstawowe prace zabezpieczające obiekt: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie, odgrzybianie, izolacja, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej.

10.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

- **Program „Dziedzictwo Kulturowe”**

Program ten stanowi kontynuację finansowania w ubiegłych latach. Celem programu jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- **Ochrona zabytków**

Celem priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Dofinansowanie dotyczy zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Do priorytetu nie kwalifikują się projekty realizowane przy udziale środków europejskich. O dotację mogą starać się osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego oraz inne jednostki organizacyjne (samorządowe jednostki kultury, kościoły, związki wyznaniowe, podmioty prowadzące działalność gospodarczą, organizacje pozarządowe). Finansowanie odbywa się w formie udzielenia dotacji lub refundacji w okresie trzech lat od przeprowadzenia prac przy zabytku. Priorytet skupia się na celach:

- ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego;
- konserwacja i rewaloryzacja zabytków;
- udostępnianie zabytków na cele publiczne.

- **Wspieranie działań muzealnych**

Celem priorytetu jest wspieranie działalności z zakresu opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych. W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie zadań w zakresie: organizacji czasowych wystaw muzealnych; modernizacji i tworzenia stałych wystaw muzealnych; publikacji katalogów do wystaw muzealnych; konserwacji muzealiów, archiwaliów, starych druków, rękopisów, kartografii, muzykaliów, ikonografii, grafiki artystycznej, dokumentów życia społecznego; a także doposażenia pracowni konserwatorskich.

- **Kultura ludowa**

Celem priorytetu jest wspieranie najwartościowszych zjawisk z zakresu szeroko pojętej kultury ludowej, między innymi promowanie działań artystycznych będących twórczym upowszechnieniem elementów sztuki regionalnej. Dotacje przeznaczone są na działania o charakterze edukacyjnym, służące przekazywaniu umiejętności i tradycji, szczególnie w formie „warsztatów tradycyjnych rzemiosł” i „szkół ginących zawodów”, a także działania na rzecz ochrony unikalnych elementów kultury tradycyjnej, szczególnie w zakresie architektury regionalnej.

- **Ochrona zabytków archeologicznych**

Celem priorytetu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących nieinwazyjne badania

archeologiczne, ewidencję i inwentaryzację zabytków archeologicznych oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. W ramach priorytetu minister realizuje również dotacje na prowadzenie badań archeologicznych wraz z wykonaniem ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków w przypadku:

- prowadzenia robót budowlanych przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru, objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- prowadzenia robót ziemnych lub zmiany charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić, może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego.

Dotację na przeprowadzenie badań archeologicznych otrzymać może osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna zamierzająca realizować te działania, w przypadku gdy koszt planowanych badań archeologicznych i ich dokumentacji będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych do przeprowadzenia działań.

- **Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego**

Celem priorytetu jest zainicjowanie kompleksowego procesu cyfryzacji materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego, w tym zabytków, obiektów muzealnych, archiwalnych, bibliotecznych i audiowizualnych, znajdujących się pod opieką podmiotów spoza sfery finansów publicznych, których działalność nie jest nastawiona na osiągnięcie zysku, lub uczelni publicznych.

- **Program „Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego”**

Celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury wkładu własnego do wybranych projektów realizowanych przy udziale środków europejskich. Dofinansowanie dotyczy projektów realizowanych w latach 2007- 2013 w ramach: PO Infrastruktura i Środowisko, Regionalnych Programów Operacyjnych, PO Innowacyjna Gospodarka, PO Kapitał Ludzki Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, Programów Europejskiej Wspólnoty Terytorialnej, Programu Kultura oraz ich następców, które zostaną ogłoszone w ramach finansowania UE w latach 2014- 2020.

Uprawnionymi do otrzymania dotacji są: jednostki samorządu terytorialnego, państwowe i samorządowe instytucje kultury, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe działające w sferze kultury, etc.

Promesa MKiDN może pokryć maksymalnie 85% wkładu krajowego (własnego) wnioskodawcy. W szczególnych przypadkach, Minister Kultury może zdecydować o pokryciu więcej niż 85% wkładu krajowego lub nawet odstąpić od wymogu posiadania tego wkładu.

- **Program „Infrastruktura kultury”**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

- **Program wieloletni KULTURA +**

Realizowany w latach 2011- 2015. Jego celem jest poprawa dostępu do kultury oraz uczestnictwa w życiu kulturalnym na terenach wiejskich i wiejsko- miejskich, poprzez modernizację i budowę infrastruktury bibliotecznej i digitalizację zasobów muzeów, bibliotek i archiwów.

10.3. Środki europejskie

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

Bieżące programy, w ramach środków pochodzących z Unii Europejskiej, uległy zakończeniu wraz z końcem 2013 r., należy więc oczekiwać na informacje dotyczące finansowania w ramach nowej perspektywy budżetowej Unii na lata 2014- 2020. Może okazać się, że nowe programy ruszą z opóźnieniem, wówczas 2014 r. stanowiłby okres przejściowy, dlatego należy na bieżąco monitorować stan prac nad wdrożeniem programów oraz zasad ich działania.

- **Program Operacyjny „Infrastruktura i Środowisko”- Priorytet XI „Kultura i dziedzictwo kulturowe”**

W ramach tego priorytetu, możliwa jest realizacja projektów, które zakładają ochronę i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym, przyczyniają się do poprawy stanu infrastruktury kultury i szkolnictwa artystycznego oraz zwiększają dostęp do kultury. W grę wchodzi takie działania jak np. rewitalizacja, rewaloryzacja, konserwacja, renowacja, adaptacja na cele kulturalne, konserwacja zabytków ruchomych, tworzenie systemu zabezpieczeń czy też digitalizacja zbiorów.

W ramach priorytetu możliwe są działania:

Działanie 11.1 Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym.

Działanie 11.2 Rozwój oraz poprawa stanu infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym.

Działanie 11.3 Infrastruktura szkolnictwa artystycznego.

Typy projektów przewidzianych do realizacji w ramach działania obejmują:

1. Rewitalizację, rewaloryzację, konserwację, renowację, restaurację, zachowanie, a także adaptację na cele kulturalne obiektów wpisanych do rejestru zabytków i zespołów tych obiektów wraz z ich otoczeniem.
2. Zakup i remont trwałego wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej w obiektach będących celem projektu (wyłącznie jako jeden z elementów projektu).
3. Zabezpieczenie zabytków przed kradzieżą i zniszczeniem.

Z uwagi na wyczerpanie środków finansowych w ramach Priorytetu nie przewiduje się prowadzenia kolejnych naborów wniosków. Następne wnioski realizowane będą po ustaleniu zasad finansowania w okresie 2014- 2020.

- **Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014- 2020**

Obecnie trwa przygotowanie trzech typów programów: transgranicznych, transnarodowych i międzyregionalnego na lata 2014- 2020. Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia:

- obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja służy wzmocnieniu współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży;
- duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej;
- wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi mogą dotyczyć m.in. kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

- **Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG)**

Mechanizm Finansowy EOG, obok funduszy strukturalnych, stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone przez trzy kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein, aktywnie wspierają działania między innymi z zakresu kultury. Środki nowej perspektywy uruchomione zostały w 2011 r. Wzorem poprzedniej edycji programu można ubiegać się o środki przeznaczone na ochronę dziedzictwa kulturowego na projekty dotyczące:

- rewitalizacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne obiektów historycznych i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, szczególnie realizowane w ramach przyjętych strategii rozwoju produktów turystyki kulturowej;
- rewitalizacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne zespołów fortyfikacyjnych i budowli obronnych oraz obiektów przemysłowych o wysokiej wartości historycznej (szczególnie na muzea nowoczesności);
- renowacji, ochrony i zachowania miejsc pamięci i martyrologii;

- budowy i rozbudowy publicznych i niekomercyjnych instytucji kultury o europejskim znaczeniu;
- budowy, rozbudowy, odbudowy i adaptacji infrastruktury kulturowej w miejscach o symbolicznym znaczeniu dla polskiej kultury;
- kompleksowych programów konserwacji i digitalizacji zabytków ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów i archiwaliów istotnych dla europejskiego dziedzictwa kulturowego;
- zabezpieczanie zabytków ruchomych i nieruchomości przed kradzieżą i zniszczeniem.

Dofinansowanie może sięgnąć 90 % kosztów kwalifikowanych, w zależności od rodzaju beneficjenta. W związku z tym, że dokumenty programowe i kryteria przyznawania dotacji ulegają drobnym zmianom w każdym roku budżetowym, należy korzystać z aktualnie obowiązujących dokumentów.

11. Bibliografia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r. , poz. 1446 z późn. zm.);
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.- Dz. U. nr 78 poz. 483, z późn. zm.);
3. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t. j., Dz. U. z 2012 r. poz. 642, z późn. zm.);
4. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t. j., Dz. U. z 2015 r., poz. 1999 późn. zm.);
5. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r.- Prawo budowlane (t. j., Dz. U. z 2013 r. poz. 1409);
6. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r.- Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2013 r. poz. 1232);
7. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t. j., Dz. U. z 2013 r. poz. 627);
8. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t. j., Dz. U. z 2015 r., poz. 782 z późn. zm.);
9. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t. j., Dz. U. z 2014 r. poz. 1118);
10. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t. j., Dz. U. z 2010 r. nr 234 poz. 1536, z późn. zm.);
11. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t. j., Dz. U. z 2012 r. poz. 987);
12. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t. j., Dz. U. z 2011 r. nr 123 poz. 698, z późn. zm.);
13. Ustawa z 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (Dz. U. z 2001 r. nr 112 poz. 1198, z późn. zm.);
14. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji

- zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r. nr 113 poz. 661);
15. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (t. j., Dz. U. z 2014 r. poz. 399);
 16. Materiały udostępnione przez Urząd Miasta Maków Mazowiecki;
 17. Materiały konserwatorskie udostępnione w siedzibie WKZ o. Ostrołęka;
 18. www.makowmazowiecki.pl;
 19. www.bip.makowmazowiecki.pl;
 20. www.jozef-makow.w.interia.pl;
 21. www.parafia-jozef.prv.pl;
 22. www.kirkuty.xip.pl/makowmaz.htm;
 23. www.polskaniezwykla.pl/web/place/search,1,-1,-1,966300,-1,-1,-1.html;
 24. www.powiat-makowski.pl;
 25. www.bip.powiat-makowski.pl/public/;
 26. Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, Tom X, Woj. Warszawskie, red. Izabella Galicka i Hanna Sygietyńska, Zesz. 7. Maków Mazowiecki i okolice (dawny pow. makowski) opr. I. Galicka i H. Sygietyńska, r. 1982;
 27. www.nid.pl;
 28. www.nimoz.pl;
 29. www.stat.gov.pl/gus;
 30. www.isap.sejm.gov.pl;
 31. www.wikipedia.pl.

12. Spis tabel i zdjęć

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków w mieście Maków Mazowiecki;
2. Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków w mieście Maków Mazowiecki;
3. Tabela nr 3. Obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków w mieście Maków Mazowiecki;
4. Tabela nr 4 . Stanowiska archeologiczne na terenie miasta w Maków Mazowiecki;
5. Tabela nr 5. Analiza SWOT.